

Premi Joventut 2001

**Crisi del treball
i emergència de noves formes
de subjectivitat laboral en els joves**

Col·leció **Estudis**, n. 10

Crisi del treball i emergència de noves formes de subjectivitat laboral en els joves

Bernat Albaigés (dir.)
Vicente Sisto i José Antonio Román

Generalitat de Catalunya
Departament de la Presidència
Secretaria General de Joventut

Barcelona, 2003

Albaigés, Bernat

Crisi del treball i emergència de noves formes de subjectivitat laboral en els joves. -

(Estudis ; 10)

Bibliografia. - Premi Joventut 2001

ISBN 84-393-6296-X

I. Sisto, Vicente II. Román, José Antonio III. Catalunya. Secretaria General de Joventut IV. Títol: Estudis (Catalunya. Secretaria General de Joventut) ; 10

1. Joves - Treball - Enquestes 2. Atur juvenil - Enquestes 3. Treball precari - Enquestes 4. Transició a la vida activa - Enquestes 5. Ocupació - Enquestes 331-053.7

*Aquesta publicació es pot consultar a www.gencat.net/joventut/observatori
També es pot sol·licitar i/o consultar al Centre de Documentació Juvenil
de la Secretaria General de Joventut.*

© Generalitat de Catalunya
Departament de la Presidència
Secretaria General de Joventut

1a edició: novembre 2003

Tiratge: 750

Impressió: Tromeq s.l.

Disseny i maquetació: Secretaria General de Joventut

D. L.: B-49809-2003

ISBN: 84-393-6296-X

A Jordi Porta i la Fundació Jaume Bofill, pel vot de confiança i per la tasca de promoció de la recerca entre els més joves.

A Lupi Iñíguez, Quim Casal, Josep Maria Blanch i Fausto Miguélez, pels seus consells experts.

A José Luis Sevilla, Isabel Salas i David Moreno, per la seva col·laboració.

Als entrevistats, per la seva disponibilitat i participació.

A tots ells, per fer realitat aquest treball.

Índex

1.	Introducció	9
1.1.	Vulnerabilitat juvenil i mercat laboral	10
2.	Metodologia	17
2.1.	La importància dels significats en la investigació social	17
2.2.	Objectiu de la investigació	19
2.3.	El paper del llenguatge i dels discursos	20
2.4.	Justificacions metodològiques	21
2.5.	Passos en el procés investigador	21
2.5.1.	Entrevista	21
2.5.2.	Configuració de la mostra	23
2.5.3.	Anàlisi	24
3.	El context de la crisi del treball	27
3.1.	Perspectives de la crisi	27
3.1.1.	Perspectives de l'ocupació i la desocupació	27
3.1.2.	Perspectives del treball i de l'ocupació en el context d'una societat del treball-ocupació	29
3.1.3.	Perspectives crítiques	31
3.2.	Recapitulació	32
4.	La crisi de la norma social de l'ocupació	35
4.1.	Globalització econòmica, relacions laborals i ocupació	36
4.1.1.	La globalització, realitat o amenaça per a l'ocupació?	37
4.1.2.	Totalitarisme de mercat	39
4.1.3.	Noves formes d'intervencionisme estatal	39
4.1.4.	El nou paper dels sindicats	41
4.1.5.	Polítiques d'ocupació i efectes sobre la norma social	42
4.2.	Noves tecnologies	45
4.3.	Terciarització	48
4.4.	Atur massiu	49
4.5.	Flexibilització laboral	51
4.5.1.	Per a l'empresari, el recurs de la flexibilització	51
4.5.1.1.	Flexibilitat numèrica	52
4.5.1.2.	Flexibilitat funcional	53
4.5.1.3.	Flexibilitat per distanciament	53
4.5.1.4.	Flexibilitat salarial	53
4.5.1.5.	Efectes de la flexibilitat	53
4.5.2.	Per al jove, la imposició de la precarietat	55
4.6.	Emergència d'una nova norma social de l'ocupació en la subjectivitat juvenil	57
4.6.1.	Ciudadania vs. individualització	57
4.6.2.	Estabilitat vs. inestabilitat temporal	58
4.6.3.	Lligams forts vs. independència	60
4.6.4.	Dedicació exclusiva vs. llibertat	62
4.6.5.	Treball com a única font d'ingressos vs. "feinetes"	63
4.6.6.	Seguretat de futur vs. viure el present	63
4.7.	Consideracions finals: la normalització de la precarietat	65

5.	Crisi dels models tradicionals de transició a l'adulesa	67
5.1.	Les trajectòries de transició a l'adulesa en època de flexibilitat/precarietat laboral	69
5.1.1.	Transició escola-treball o escola-precarietat laboral?	69
5.1.1.1.	El pas escola-treball com a component dels models de transició tradicionals	70
5.1.1.2.	El pas escola-precarietat com a component dels models emergents	71
5.2.	Les transicions a la vida adulta com a trajectòries d'inserció laboral	75
5.2.1.	Trajectòries tradicionals d'inserció al món laboral	76
5.2.2.	Trajectòries emergents d'inserció al món laboral en temps de flexibilització	77
5.3.	Emancipació de la família: una fita necessària en l'adulesa primerenca de la postmodernitat industrial?	79
5.4.	Treball, socialització i nous valors en el canvi de mil·lenni	82
5.4.1.	Estabilitat material i social	84
5.4.2.	Disciplinament personal	84
5.4.3.	Pertinença i integració a un col·lectiu	85
5.4.4.	Realització subjectiva	86
5.5.	Consideracions finals: els nous valors, la revalorització de la joventut i la seva funcionalitat. ...	87
6.	Crisi del valor tradicional del treball	89
6.1.	El context actual: el valor del treball davant la crisi del treball	89
6.1.1.	La centralitat del treball: retrospectiva de l'ocupació-centrisme	90
6.1.1.1.	Societats preindustrials	90
6.1.1.2.	Societats industrials	94
6.1.1.3.	Recapitulació	97
6.2.	Valors i funcions tradicionals del treball	98
6.2.1.	El trinomi joventut, treball, vida adulta	98
6.2.2.	Funcions tradicionals del treball	99
6.3.	Els joves i els nous valors relatius al treball	105
6.3.1.	Treball, joventut i valors: antecedents	105
6.3.2.	Treball, joventut i valors: alguns eixos de lectura actuals	106
6.3.2.1.	Les lectures de Baethge i Agulló	106
6.3.2.2.	Les nostres lectures	107
6.3.2.2.1.	El treball i el pas a la vida adulta	107
6.3.2.2.2.	Treball i independència	108
6.3.2.2.3.	El treball com a instrument i el jo consumidor	109
6.3.2.2.4.	El treball com a espai de trobada i relacions interpersonals	110
6.3.2.2.5.	Temps de treball i temps d'oci	110
6.3.3.	Recapitulació	111
6.4.	Consideracions finals: instrumentalització i devaluació del treball	112
7.	Conclusions finals: la consolidació del jove en la precarietat	115
8.	Referències bibliogràfiques	123

1. Introducció

En les darreres dècades, el món del treball s'ha vist sotmès a una sèrie de transformacions que han provocat una autèntica crisi dels models sociolaborals preponderants en les societats occidentals modernes. Les tendències a la flexibilització i a la precarització laborals s'han normalitzat i s'han generalitzat com a maneres de regir l'esfera del treball.

En aquest nou context dominat per les formes precàries de vinculació laboral, els processos d'inserció sociolaboral de molts joves es veuen abocats a una situació de notable vulnerabilitat. Les seves trajectòries de transició a la vida activa perden la linealitat i l'estabilitat i passen a caracteritzar-se per la precarietat. Com experimenten els joves aquesta precarietat? Quins marcs d'interpretació construeixen al seu voltant?

La joventut és considerada una etapa de transició cap a l'adultesa. El pas a l'edat adulta està marcat tradicionalment per l'emancipació familiar sostenible i per l'assoliment d'una feina estable, que en l'actualitat escasseja. La feina, a més, ha estat el principal mecanisme a partir del qual l'individu ha adquirit una determinada identitat socialment reconeguda. Sobre la base de quins nous referents simbòlics, doncs, els joves experimenten els seus processos de transició-inserció a la vida adulta i social?

Per respondre-ho, cal aturar-se en les noves configuracions de valors que el jove construeix entorn del treball. Els valors expressius assignats tradicionalment al treball ja no són compatibles amb la precarietat laboral. Així, doncs, emergeixen nous valors? Les formes de subjectivació constitueixen un nou *ethos* juvenil?

En definitiva, com els joves interpreten i omplen de significat la seva relació amb el món del treball? Com afecta el seu procés específic de subjectivació? De quina manera les subjectivitats emergents proporcionen coherència i sentit a la situació de vulnerabilitat laboral pròpia dels contextos sociolaborals actuals? De quina manera aquestes interpretacions contribueixen o deixen de contribuir a la perpetuació de determinades condicions de precarietat?

Aquest estudi vol oferir respostes als diversos interrogants plantejats. Des d'aquest punt de vista, es proposa comprendre com els joves en situació de vulnerabilitat laboral construeixen simbòlicament la seva experiència relativa al món del treball. Es tracta de copsar noves formes de subjectivitat laboral que emergeixen en el context actual de la crisi del treball i explorar com aquests significats afecten la seva situació de vulnerabilitat i les seves possibilitats d'inserció laboral.

Cal advertir que la joventut es caracteritza pel seu polimorfisme i que les maneres d'establir una relació amb el món laboral són molt diverses. Per tant, és una empresa impossible, en una recerca centrada en un nivell micro, poder reflectir la multiplicitat de realitats que existeixen. Malgrat que aquí es parli de situacions i subjectivacions dels «joves» (o de la «joventut») en sentit genèric, això no significa que siguin extensibles a tots ells: l'interès principal consisteix a descobrir els elements que són veritablement emergents, encara que no siguin significatius per a la globalitat dels joves.

Tal com es desprèn de l'objectiu enunciat anteriorment, la investigació es vol afegir al grup de treballs que en l'àmbit de les ciències socials han provocat recentment un desplaçament cap a plantejaments que situen els elements simbòlics en un lloc d'especial rellevància en l'anàlisi de la nostra realitat social.

Les interpretacions que fan els joves de la seva situació laboral són pràctiques socials que incideixen en el seu esdevenir. És així com els significats adopten una importància central en la comprensió de l'experiència del jove en el mercat laboral.

Un estudi que es proposi abordar aquesta qüestió ha d'utilitzar una perspectiva metodològica que sigui capaç d'aprehendre la dimensió simbòlica dels processos socials. L'anàlisi del discurs ens ha permès penetrar en les construccions significatives dels joves al voltant de l'esfera del treball i en les maneres de viure el seu procés d'inserció sociolaboral.

Aquesta aproximació eminentment qualitativa contrasta amb una gran majoria dels estudis fets en aquest camp des de les diverses disciplines socials, que adopten posicions quantitativistes. Més que descriure la

situació del jove en el mercat laboral mitjançant dades percentuals, o de predir-la mitjançant variables que predisposen la persona a desenvolupar-se d'una manera o altra, la investigació vol comprendre l'experiència en relació amb el treball i amb les subjectivacions que se'n desprenen.

A tall introductori, val la pena iniciar l'exposició amb una primera anàlisi de la situació del jove en el mercat laboral.

1.1. Vulnerabilitat juvenil¹ i mercat laboral

La particular situació dels joves en les societats industrialitzades avançades (la problemàtica transició a la vida activa, les noves pautes culturals, l'augment de certes conductes desviades, etcètera) els ha convertit en un objecte creixent de preocupació social (Mula *et al.*, 1999) i d'estudi en les ciències socials. Les contradiccions internes que manifesten les nostres societats es posen en relleu d'una manera més evident en els joves (Serrano, 1995), sobretot a causa de la seva relació problemàtica amb el món del treball. Les transcendents transformacions d'abast econòmic, polític, tecnològic, cultural i social que s'han produït en les tres darreres dècades —que analitzarem en apartats posteriors— han situat el jove en una posició extremadament fràgil en el mercat laboral, de manera que s'ha convertit en un dels punts de preocupació bàsics d'una societat que veu perillar una de les principals vies de reproducció i legitimitat social: el treball (Serrano, 1995).

Gràfic 1. Taxa d'atur juvenil (16-24 anys), per durada. Catalunya

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'EPA.

¹ Amb el concepte de vulnerabilitat juvenil no es vol donar a entendre que qualsevol jove, pel fet de ser-ho, es troba en una situació de vulnerabilitat en relació amb el mercat de treball. Aquesta situació no és generalitzable o exclusiva dels joves. Això no obstant, tal com es demostra en aquest apartat, la vulnerabilitat —inestabilitat, subocupació, etcètera— caracteritza els processos d'inserció sociolaboral de molts joves. És així com el fenomen esdevé crític.

Els darrers informes publicats pel Secretariat de l'OCDE destaquen l'enorme dificultat que manifesten des de fa anys certs col·lectius per inserir-se en el mercat laboral. La desocupació mostra la tendència a una forta concentració en determinats grups socials (Magatti, 1996), i els joves constitueixen el grup sobre el qual *qual incideix amb més intensitat el problema* (Castillo *et al.*, 1997; Castaño, 1998), i té una dimensió tan gran que aquesta institució l'ha qualificat d'«element definitori de la nostra civilització». Les dificultats que manifesta el mercat laboral per satisfer el conjunt de la població activa troba en la fragilitat del jove una via per conferir a l'esfera social un cost que en cas contrari hauria recaigut en el mateix mercat.

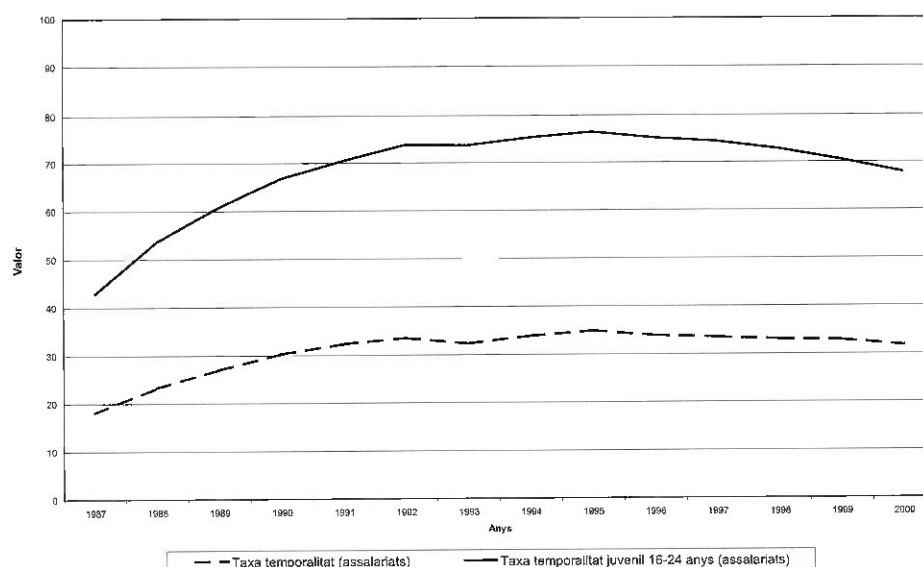
El fet cert és que la taxa d'atur juvenil a l'Estat espanyol s'ha caracteritzat, sobretot en les tres darreres dècades, per uns índexs realment alarmants. La taxa d'atur dels joves entre els 16 i els 24 anys ha estat superior al 40 % en la dècada dels noranta, i la meitat d'aquests aturats han estat de llarga durada —més d'un any en atur.

Les dades d'ocupació referides als joves mostren una progressió notablement positiva d'ençà de l'any 95 (grafic 1). Si hi ha una cosa certa, però, és que la taxa d'atur juvenil té un comportament cíclic molt pronunciat (Garrido, 1996; Castillo *et al.*, 1997), de manera que en períodes d'expansió els joves es veuen més beneficiats per la creació d'ocupació, però en canvi en períodes de recessió es veuen afectats més negativament per la destrucció o l'absència de creació de llocs de treball. Són, doncs, un grup social molt sensible al comportament de l'ocupació i molt dependent dels cicles que marca l'economia. Aquest fet constata que els joves ocupen els llocs més fràgils del mercat laboral, i que estan situats a la perifèria del procés productiu, tenen una qualificació més baixa i estan menys protegits pels convenis col·lectius, per la legislació laboral i pels sindicats i, per tant, són els més prescindibles quan les circumstàncies no són favorables.

Així, doncs, malgrat el valor positiu de la tendència, les dades amaguen una realitat laboral fràgil, molt pendent de les conjuntures econòmiques del moment i encara molt afectada per les elevades xifres de desocupació juvenil.

A més, l'època actual, prolífica en creació d'ocupació, que coincideix amb les taxes d'atur juvenil més òptimes d'ençà de l'any 1980, es caracteritza per l'increment d'ocupacions precàries, que recauen sobretot en els joves. Així, doncs, les condicions laborals dels joves que s'incorporen al mercat es veuen afectades en molts casos per la temporalitat i la inestabilitat (grafic 2; Brunet *et al.*, 1997).

Gràfic 2. Taxa de temporalitat, per edats. Catalunya

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'EPA.

El que caracteritza el moment actual no és el fet que els joves exerceixin feines inestables en la seva primera etapa laboral, sinó, més ben dit, «que aquestes activitats han perdut el seu caràcter provisional i residual per a qui les porta a terme i en canvi constitueixen l'única possibilitat de treballar» (Sanchís, 1991: 64).

S'han d'evitar, per tant, les interpretacions de l'estat de l'ocupació que es pregunten si els joves tenen ocupació o estan a l'atur. No s'ha d'oblidar la diferència de situacions que queden englobades sota la dicotomia atur/ocupació —salari, condicions laborals, etcètera— com també el fet que, cada vegada més, una multitud de situacions escapen a una divisió simple entre atur i ocupació —precarietat, etcètera— (Martín Criado, 1997). No s'ha d'obviar que el nombre de joves que es troben en una situació d'inactivitat ha baixat, però tampoc que els llocs que ocupen es caracteritzen per la precarietat laboral i la dependència del cicle econòmic. Més endavant dedicarem més atenció a la precarietat.

Ara com ara ens interessa continuar plantejant altres elements que intervenen en la vulnerabilitat del jove en el mercat laboral. Durant els darrers anys es veu augmentada la competència per accedir als llocs que el mercat ofereix. L'augment del nombre d'actius el causa, en bona part, la incorporació al mercat laboral de les cohorts més nombroses, les dels setanta, i hem de tenir en compte que la incorporació no ha finalitzat completament, ja que un terç d'aquestes persones encara cursen estudis universitaris. La incorporació d'aquests joves continuarà augmentant també a causa del creixement de la taxa d'activitat femenina, estimulada per la qualificació superior i la millor preparació acadèmica de les dones joves i el seu canvi d'actituds davant la feina i la família (Castaño, 1998). La gran quantitat de joves que esperen incorporar-se al mercat laboral origina excedents de mà d'obra i, per tant, de joves que no tenen altra opció que esperar la seva oportunitat.

S'acumulen, així, bosses de joves (i no tan joves) sense experiència laboral o amb unes breus incursions seguides de períodes d'inactivitat que no els donen la possibilitat de posar en pràctica la seva qualificació ni tampoc serveixen per acreditar una experiència professional consistent. Segons un estudi de l'Injuve del 1996, més d'un terç dels joves ni treballen ni ho han fet mai. Entre els que ho han fet, poc més de la meitat ha treballat d'una manera continuada, i la resta ho ha fet amb treballs de temporada, esporàdiques o ocasionals; el caràcter intermitent i dispers d'aquestes feines és menys valuós per a una bona inserció laboral. Des de la perspectiva de la demanda, hi ha la creença que la manca d'experiència comporta una productivitat més baixa o un cost més elevat. Això fa que el *valor de mercat* del jove sigui dèbil, que rarament pugui exigir unes determinades condicions i, per tant, que les seves pretensions professionals difícilment siguin satisfetes. L'amenaça de l'atur (Martín Criado, 1997) normalitza la precarietat i la fa acceptable. D'aquesta manera, l'empresari té garanties suficients de trobar candidats qualificats per ocupar el lloc per cobrir, tot i oferir condicions laborals precàries. Cal destacar que l'excessiva generalització de trajectòries d'inserció inestables i intermitents pot tenir efectes negatius en la creació d'una població laboral amb uns nivells d'experiència adequats i prou capacitat adquisitiva (Álvarez Aledo, 1996a, 1996b).

Dels aspectes assenyalats fins aquí se'n desprèn que avui el període de transició al treball és més llarg i complex, amb uns riscos més alts de desocupació o de veure's atrapat per altres formes d'exclusió del mercat. La transició ja no consisteix simplement en un salt des dels estudis a temps complet a una ocupació estable també a temps complet, sinó que comença molt abans que els estudiants abandonin l'escola i no s'acaba quan comencen a treballar, ja que els joves resulten especialment vulnerables en un mercat de treball on l'estabilitat s'ha reduït notablement (Castaño, 1998).

La mala situació del mercat de treball a l'Estat espanyol ha empès els joves a allargar el període de formació. L'existència de la xarxa familiar permet que aquest col·lectiu no pateixi problemes econòmics greus, però és evident que els efectes socials d'aquesta situació poden ser molt negatius (Castillo *et al.*, 1997; Martín Criado, 1997). La inversió formativa no tan sols s'ha convertit en un actiu econòmic de primera magnitud, sinó que constitueix l'alternativa fonamental a la participació en el mercat laboral (Castillo, 1997). Entre els joves hi ha la creença que s'han de continuar els estudis per evitar l'atur, fins i tot quan els resultats no són els desitjables (Garrido, 1996).

Aquesta tendència és afavorida per diversos aspectes, entre els quals assenyalarem, per una banda, que els pilars de la mateixa societat capitalista ja estan definits per la meritocràcia, és a dir, pel fet que distribueix les posicions socials basant-se en els mèrits i la qualificació, i l'educació és el principal mitjà per adquirir aquesta qualificació (Brunet *et al.*, 1997); per l'altra, que el mercat, davant la incapacitat d'ocupar totes les persones actives, selecciona les que tenen més formació abans que les que en tenen menys (Castaño, 1998).

Taula 1. Evolució de la taxa d'atur juvenil (20-24 anys), per nivell d'estudis. Catalunya (%)

	Total	Analfabets i sense estudis	Primaris	Secundaris o mitjans (excepte FP)	Tècnics professionals (grau mitjà- superior)*	Universitaris i altres	Total
1987	39,4	45,0	37,2	38,2	41,0	51,0	100
1988	37,3	39,5	35,0	36,8	37,9	47,5	100
1989	32,8	40,5	33,3	31,8	30,3	45,9	100
1990	30,6	37,5	31,7	30,2	26,3	41,1	100
1991	29,8	36,3	31,7	29,1	26,7	37,0	100
1992	32,7	43,5	36,1	31,4	30,4	41,0	100
1993	40,5	46,6	44,1	39,1	38,8	48,5	100
1994	42,3	52,6	44,8	40,7	41,2	52,5	100
1995	39,8	52,1	42,1	37,6	38,8	52,9	100
1996	39,2	48,1	41,0	36,9	38,5	52,1	100
1997	35,5	47,8	34,8	33,5	35,2	47,6	100
1998	32,7	44,8	32,3	30,4	32,5	45,1	100
1999	27,2	34,6	26,8	24,9	27,0	38,2	100

* Les xifres dels joves que han cursat estudis de grau superior són més elevades, ja que la seva incorporació al mercat laboral es produeix en edats més avançades.

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'EPA.

El fet cert és que es pot parlar d'una correlació positiva entre els nivells de qualificació de l'oferta de treball i les possibilitats d'accedir a una ocupació (taula 1). Els més preparats tenen més probabilitats de trobar feina a causa de la seva especialització laboral i de la capacitat d'adaptació als nous requisits dels llocs de treball. Així, el capital formatiu acumulat té una gran importància en el procés d'inserció laboral.

Aquells que han abandonat el sistema educatiu sense arribar a un nivell d'estudis superiors als primaris tenen enormes dificultats d'integrar-se al sistema productiu, ja que no tenen un capital prou important per competir amb el gran nombre d'aspirants als pocs llocs que es generen. Les taxes més elevades d'atur es continuen trobant en els segments de població que ha patit el fracàs escolar o que ha abandonat el sistema educatiu sense arribar a una qualificació suficient, fet que els porta, en les millors circumstàncies, a conformar-se amb feines eventuais o irregulars. L'aspecte diferencial consisteix en una precarietat incrementada. La successió de contractes temporals i la pràctica impossibilitat d'aconseguir una formació millor, la combinació repetida de situacions d'atur i d'instabilitat, en moltes ocasions, tradueixen la precarietat laboral en precarietat i marginació social (Brunet *et al.*, 1997).

Això no obstant, aquesta és una situació de la qual participen també els joves amb estudis mitjans i universitaris. Potser és aquest l'element més nou: si bé els joves amb una mala formació tenen problemes per inserir-se, el nivell educatiu ja no és una garantia d'èxit en el mercat; no és una condició suficient, com ho podia ser en èpoques anteriors. El fet que les taxes d'ocupació siguin més bones per als qualificats no vol dir que entre aquests no hi hagi unes taxes elevades d'atur o precarietat que abans no hi havia. En moltes ocasions, el nivell d'estudis no és una característica diferencial en relació amb les condicions laborals dels joves (Brunet *et al.*, 1997). Els estudis, doncs, ja no són un passaport immediat per a l'ocupació. Malgrat que cinc anys més tard la taxa d'atur disminueix, a l'Estat espanyol és molt elevada en els diversos nivells educatius un any després d'acabar els estudis: el 55 % per a la secundària i el 46 % per a la universitària (Castaño, 1998). Fins i tot, alguns autors apunten que en alguns països com Portugal, Itàlia o Espanya els joves amb nivells educatius superiors presenten taxes d'atur més elevades a causa de factors situacionals, com ara que la universitat s'acaba en edats no elevades, o que per a l'empresari el cost de contractar un llicenciat és molt alt (Castillo *et al.*, 1997) per al tipus de tasca que ha de fer. L'allargament de l'escolaritat obligatòria i l'expansió educativa genera uns joves amb uns nivells de qualificació més alts dels que el mercat reclama, i això crea sobretot llocs de poca qualificació i baix valor afegit en el sector serveis i sovint unes condicions precàries i irregulars, uns salaris baixos, etcètera. Això genera una gran massa de joves qualificats que es troben amb greus problemes per accedir al mercat, ja que les qualificacions no es corresponen amb les necessitats del sistema productiu, com ells havien esperat. Aquesta

hipereducació, en paraules de Garrido (1996), porta a la frustració i a possibles deficiències en la dimensió professional de la formació d'una part important de la població.

La incidència del nivell d'estudis sobre l'ocupació ha estat una de les variables més estudiades, i ja hem vist que s'han produït alguns canvis significatius. Abans l'atenció se centrava en els joves amb «insuficiència formativa», «trajectòries desestructurades» o «fracàs escolar». Actualment emergeix una nova realitat juvenil: s'obren espais de dificultat també en les franges de joves que abans semblava que tenien una transició plàcida a la vida activa, és a dir, joves amb estudis complets, mitjans o superiors, que sembla que s'incorporen a l'espiral de la precarietat i que tenen dificultats per trobar una situació laboral estable i satisfactòria.

Una altra variable a destacar en els estudis fets sobre la inserció laboral juvenil ha estat la incidència dels factors familiars. L'estatus econòmic de la unitat familiar (ingressos que entren a la família per diversos conceptes), la situació activa, el nivell d'estudis i la qualificació professional dels pares són alguns dels elements que s'han mostrat més determinants per a l'èxit de la inserció dels joves. Si l'origen social hi incideix d'una manera directa, ho fa principalment per mitjà del capital social familiar, és a dir, a través de les xarxes socials que es poden mobilitzar (Martín Criado, 1997) i, el que és més important, el crèdit social necessari per obtenir determinats llocs de treball. Les famílies, afirma Bourdieu (1997), són cossos impulsats per una tendència a perpetuar el seu ésser social, amb tots els seus poders i privilegis.

La variable família intervé també sobre el nivell d'estudis, ja que els joves que arriben a nivells alts provenen en una quantitat proporcionalment més important de famílies d'alt nivell socioeconòmic, que poden pagar el temps no productiu dels joves estudiants amb més facilitat (Brunet *et al.*, 1997). Els joves que procedeixen de famílies amb nivells econòmics baixos s'incorporen al món laboral d'una manera més primerenca en comparació amb els joves procedents de famílies amb nivells econòmics mitjans i alts. La necessitat o no-necessitat econòmica condiciona les trajectòries individuals, bé avançant l'entrada al mercat de treball i donant lloc així a condicions de treball molt competitives, o bé allargant la permanència en el sistema educatiu i permetent d'aquesta manera l'adquisició d'un bagatge cultural i social més elevat, la qual cosa fa que els joves de famílies econòmicament ben situades tinguin més possibilitats de promocionar-se i millorar professionalment en els seus itineraris laborals (Brunet *et al.*, 1997). En les classes mitjanes, la situació familiar possibilita als joves retardar la seva incorporació al món del treball amb la finalitat d'escollir feines que estiguin d'acord amb les seves aspiracions i invertir l'espera en increments de qualificació, mentre que en les classes baixes la incorporació és més primerenca i urgent i està menys assegurada. Això no obstant, cal dir que, com ja s'ha comentat pel que fa al nivell d'estudis, els joves de famílies benestants també es troben afectats per les condicions precàries. La desocupació i la precarietat són, doncs, un problema que no tan sols afecta els grups tradicionalment marginalitzats, sinó que afecta, en més o menys mesura, totes les franges socials.

Un aspecte que cal remarcar és que totes aquestes situacions problemàtiques retroalimenten les possibilitats posteriors d'accedir a un lloc de treball «normalitzat».

Els desocupats de llarga durada (més d'un any), que constitueixen el 55% dels aturats, tenen més dificultats de trobar un lloc de treball per la possibilitat d'obsolescència dels seus coneixements i de la seva experiència laboral, la qual cosa descapitalitza la seva força de treball i resulta especialment greu en un període de canvis tecnològics ràpids com l'actual. La prolongació del període d'absència de feina s'ha convertit en una de les característiques principals de la desocupació contemporània. Una recerca feta recentment a Itàlia ha revelat que, de mitjana, els joves entrevistats consideraven normal un període de desocupació de 13,7 mesos per trobar una feina acceptable (Poveda *et al.*, 1996). Probablement, aquesta dada es podria repetir també en relació amb altres països, i evidencia que un període llarg de desocupació ja no és considerat un fet extraordinari, sinó al contrari, per a molts ha esdevingut un pas necessari en la pròpia vida professional.

I això ens porta a diversos riscos que estan íntimament relacionats entre si. Per una banda, és sabut que com més llarg és el període de desocupació més petita serà la probabilitat de canviar la situació, perquè les ocupacions disponibles s'assignen als desocupats més recents. Per l'altra, aquest fet es veu agreujat per un mercat espanyol caracteritzat per una alta temporalitat entre els joves, contractes breus i amb una elevada rotació, fet que aboca molts joves a una situació d'atur recurrent, a una successió de seqüències de feina/no-feina amb una alta probabilitat que s'interrompin en la fase de no-feina. Algunes recerques ja han considerat aquesta circumstància: les possibilitats d'entrar en una situació d'absència de feina de llarga durada creixen sobre la base del caràcter d'instabilitat i de precarietat dels contractes precedents (Poveda *et al.*, 1996).

Fins aquí hem vist alguns elements que defineixen la vulnerabilitat i la fragilitat del jove en el mercat laboral. Per acabar, hem de fer un breu apunt en relació amb els riscos que això pot comportar: l'exclusió de l'àmbit laboral pot portar el jove a l'exclusió econòmica i social, és a dir, al no-accés als factors que configuren el model d'integració social dominant. En les societats industrialitzades avançades la feina representa la principal forma de vinculació social; és l'activitat que ens manté units i a partir de la qual participem en les principals tasques col·lectives (Crespo, 1999). Com diu Díaz i Luceras (1996: 56), «estar ocupat no és tan sols una feina i un salari; és tenir un lloc en la societat».

Així, doncs, els joves desocupats, socialitzats en aquestes matrius culturals que atorguen un rol vital al treball, es veuen en molts casos privats, en paraules de Jahoda (1982), d'unes «categories d'experiència» que són fonamentals en la seva transició cap a la vida adulta i, així mateix, immersos en un procés de deteriorament psicològic (efectes de la desocupació en la salut mental: disminució de l'autoestima, del benestar psicològic general, depressió, ansietat, etcètera) i social (limitació de les relacions socials, manca d'objectius col·lectius, etcètera) que els dificulta encara més la (re)inserció en el mercat laboral o en altres esferes socials.

Aquest cas resulta especialment problemàtic per als joves. L'escola i la feina tenen la particularitat de contribuir enormement a la socialització del subjecte. Els joves que han abandonat el marc estructurador del sistema escolar i que estan d'una manera prolongada en atur es veuen exclosos del marc estructurador del treball. La prolongació d'aquesta trajectòria implica la gènesi de processos d'adaptació que, o bé comporten la reclusió i l'aïllament social de l'individu, o bé generen processos de violència social; en ambdós casos, el subjecte es veu sotmès a un procés real d'exclusió social (Casal, 1996).

El treball —i la seva absència o la seva precarització— és avui un eix determinant de fractura social (Zubero, 1998). Castel (1995, 1997) distingeix tres zones d'organització o cohesió social: una zona d'integració, caracteritzada per feines estables i relacions sòlides, una zona d'exclusió, d'una gran marginalitat i desafiliació, que correspon a aquells que no tenen feina, i una zona de vulnerabilitat, amb feines precàries i suports relacionals fràgils. Aquesta zona, que caracteritza els temps actuals, sobretot entre els joves, pot esdevenir un pas previ a l'exclusió.

D'aquesta reflexió se'n desprèn que la relació del jove amb l'esfera del treball es caracteritza per una enorme conflictivitat. Nosaltres partim de la concepció que el jove es troba en el mercat en una situació crítica, en tant que problemàtica i fràgil. Ara bé, per als mateixos joves, ¿aquesta és una experiència negativa viscuda dramàticament? Com afecten aquests fenòmens en el jove? Com els experimenta? Quins canvis provoquen en la seva subjectivitat? Aquestes són algunes de les qüestions a les quals vol donar resposta aquest treball; en els apartats successius s'analitzaran en profunditat.

2. Metodologia

Les investigacions socials sobre el fenomen de la joventut a l'Estat espanyol tenen una tradició de més de vint anys, per això actualment es disposa d'un conjunt molt important de coneixements sobre aquest grup d'edat social. Una línia destacada d'investigació, que conforma una bona part d'aquest vast cos teòric, s'ha centrat —i ho continua fent en l'actualitat— en la relació que el jove manté amb el món del treball, ja que la condició laboral que ell mateix anirà definint en el present serà un element crític i configurador de la situació sociolaboral en etapes successives.

Això no obstant, més acumulació de coneixements no comporta sempre una millor comprensió dels fenòmens socials objecte d'estudi, ja que, d'una banda, les realitats juvenil i del mercat laboral estan sotmeses a una transformació contínua, i de l'altra, les diverses aproximacions teòriques i els mètodes d'investigació adoptats rarament han estat integrats i dialogants (Reyneri, 1996) i, per tant, sovint són reduccionistes. El determinisme numèric que es desprèn de molts estudis econòmics, que aborden la matèria únicament des de les xifres, s'abstrau del context social, cultural i polític (Torres, 1999) i simplifica la complexitat dels termes a partir dels quals es construeixen els fenòmens socials (Therborn, 1999); també l'excessiu estructuralisme de la sociologia oblida elements de la subjectivitat que no es poden explicar solament sobre la base d'estructures de classe o de mercat; finalment, la psicologia social sovint peca d'uns enfocaments patologistes que se centren en els elements psicològics i obvien les condicions socials prèvies i posteriors a les experiències dels individus en el mercat laboral i el significat que aquestes experiències tenen per a ells. En paraules de Garrido (1996: 123), «desde que se realizaron los primeros estudios, en los años treinta, la investigación psicosocial sobre el desempleo se ha caracterizado por una concentración excesiva en sus efectos sobre la salud mental».

Si bé intentar resoldre ara i aquí aquestes deficiències seria una empresa impossible, aquest treball es proposa, per una banda, continuar «actualitzant» el coneixement d'aquesta realitat social sotmesa a una transformació permanent, i per l'altra, abordar aquest objecte des d'una perspectiva diversa, sovint oblidada però imprescindible per a l'anàlisi social del mercat de treball (Brunet i Morell, 1998): el significat de l'experiència sociolaboral de l'individu, la seva subjectivitat, des d'un enfocament que no oblidí la sensibilitat històrica, cultural, política i contextual en què s'emmarquen aquests processos.

2.1. La importància dels significats en la investigació social

El lector ja sap que aquest estudi se centra en els significats que donen els joves al món del treball. Per introduir el marc epistemològic d'aquesta investigació, ens sembla convenient situar el paper que fan —i han fet— els significats en la investigació social i, amb aquest propòsit, fer una breu incursió en un dels grans debats que han caracteritzat la història recent de les ciències socials, que gira al voltant de les dicotomies següents: significat-estructura, qualitatiu-quantitatiu, èmic-ètic, etcètera.

Els esforços científistes d'alguns autors com Comte o Durkheim van marcar profundament —i ho continuen fent— les creences epistemològiques i metodològiques dels seus contemporanis. Els seus plantejaments van consistir a justificar una suposada similitud entre el món natural i el social a fi de poder crear una veritable ciència sociològica que usés els mètodes positivistes característics de les ciències naturals. Van concebre els fets socials com a coses externes a l'individu i van centrar l'interès de la tasca investigadora a descobrir les relacions causals que els feien aparèixer. La realitat social era un element apriorístic que tenia una existència independent de la nostra manera d'actuar i d'entendre el món, és a dir, era l'estructura social que ens determinava. Així es van deixar en segon terme els elements merament significatius. «Por extraño que parezca, prácticamente en toda la labor y el pensamiento de la ciencia psicológica y social contemporánea se ha ignorado o descartado este elemental aserto, o bien se da por sobreentendido el 'significado' y, en consecuencia, se le da de lado como poco importante, o bien se le considera como un mero vínculo neutral entre los factores responsables del comportamiento humano y este mismo comportamiento considerado como producto de dichos valores. (...) El interés se centra en la conducta y en los factores que se considera la provocan. Así, los psicólogos atribuyen determinadas formas o ejemplos de comportamiento humano a factores tales como estímulos, actitudes... (...) De modo parecido, los sociólogos basan sus explicaciones en otros factores, como la posición social, exigencias del status, papeles sociales, preceptos culturales, normas i valores...» (Blumer, 1969: 2).

Ens hem de remuntar a finals del segle XIX per trobar una de les primeres veus discrepants. Dilthey va rebutjar el monisme metodològic i va dir que la metodologia positivista de les ciències naturals era inadequada per a la comprensió dels fenòmens humans. Si el món natural era eminentment objectiu i material, el món social era subjectiu i significatiu. Els models causals, mecanicistes i orientats al mesurament eren, doncs, inapropiats per copsar la realitat social genuïna. Posava en el centre d'interès els significats i proposava la interpretació com a recurs per aprehendre'ls.

Aquests plantejaments, especialment en els darrers cinquanta anys, han generat tradicions d'investigació específiques dins d'algunes disciplines de les ciències socials amb la intenció de crear un paradigma alternatiu que reivindicués el paper dels significats per comprendre els processos socials i no els expliqués en termes causals. Era l'emergència d'una minoria crítica qualitativista i antipositivista que es va oposar a la visió dominant quantitativista i neopositivista (Gergen, 1985). Per esmentar alguns altres autors dins la mateixa sociologia i la psicologia social, podem parlar de l'Escola de Chicago i la fenomenologia i la seva voluntat d'interpretar els fets socials des del punt de vista de l'actor, l'interaccionisme simbòlic i l'anàlisi de la construcció dels significats mitjançant la interacció o l'etnometodologia i l'anàlisi dels processos microsocis. A partir d'aquí es van crear diferents metodologies que defugien el mesurament i permetien fer aquest abordatge respectant la realitat social genuïna —etnografia, l'anàlisi narrativa i autobiogràfica, l'anàlisi del discurs, l'anàlisi del contingut o l'anàlisi conversacional en són alguns exemples— i s'obria el trepidant debat, en paraules de J. Ibáñez (1985), entre la «*numerería*» i la «*pala-brería*».

Així, s'ha anat produint una sensible reorientació de plantejaments i línies d'investigació que recuperen «*la vertiente humanística, cultural, ideogràfica, simbólica, expresiva, comunicativa, comprensiva, hermenéutica, crítico-reflexiva, etcètera*» (Torregrosa, 1996: 41). Es defuig la percepció reductiva de l'humà com a ésser determinat i es proposa una concepció de l'ésser humà com a actor, com a ésser propositiu i com a constructor de la realitat, i no com a simple reproductor o reactor davant d'esdeveniments que d'alguna manera l'afecten o que exigeixen alguna resposta de la seva part. L'individu es caracteritza per la seva capacitat reflexiva i és capaç d'orientar la seva acció.

Es reformula, doncs, aquella concepció de la realitat apriorística i independent de l'individu, ja que aquesta pren sentit quan l'individu li dona significat. Adoptant el plantejament de Berger i Luckmann (1966), la vida quotidiana se'ns presenta com una realitat que interpretem i que resulta subjectivament significativa com a món coherent. Moscovici (1989) qüestiona el fet que hi hagi una realitat única i unívoca per a tots els individus que componen la societat, i considera que més aviat hi hauria diferents maneres d'entendre la realitat, d'interpretar-la. Davant la idea d'una suposada neutralitat de la realitat, es mostra la importància de la significació, el component subjectiu i la seva interacció dialèctica amb el món social.

Els fenòmens socials no són objectes situats dins la realitat, sinó que són construïts i mantinguts pels individus com una cosa real i objectiva, i és des de la praxi derivada del seu significat que es manté o es modifica i produeix efectes en la societat. Quan parlem de precarietat laboral, per exemple, ens referim a una cosa real, imposada pel mercat, quasi aliena als individus. Ara bé, és des d'aquest individu en particular, des de la seva manera d'experimentar una feina de determinades característiques, que aquesta esdevé precària i provoca sensacions de vulnerabilitat i incertesa. És així com els sistemes de significats estructurats la subjectivitat (Parker, 1992) i orienten la conducta de l'individu (Blumer, 1969).

Ara bé, seria erroni concebre el significat com a coses subjectives privades, com a expressió d'elements psicològics que intervenen en la percepció de l'entorn. Cal la dimensió social, ja que el significat és un producte eminentment social, públic i intersubjectiu (Hughes, 1980). En paraules de Blumer (1969:2), «*el significado de las cosas se deriva de, o surge como consecuencia de la interacción social que cada cual mantiene con el prójimo*». «*El sentido de la acción (discursiva o no) viene dado por un proceso de interpretación en base a claves socialmente compartidas, es decir a un saber no técnico sino de sentido común, y a las propias manifestaciones (versiones) que los interactuantes hacen sobre la propia acción. El significado es así social y negociable. Es social aunque el referente sea intrapersonal (intenciones, motivos...), dado que las claves de interpretación no son las vivencias personales sino los procedimientos sociales de adscripción de sentido. Estos procedimientos, y las reglas que los regulan, están abiertos al cambio y a la negociación, en virtud de las pretensiones y poderes de los interactuantes*» (Crespo, 1991: 98-99). Així, l'acció també està mediatitzada per les interpretacions i els significats mantinguts dins d'una cultura, i forma part d'un univers simbòlic socialment compartit.

Tots els arguments enunciats fins al moment sobre la naturalesa dels fenòmens socials ens porten a la necessitat de considerar els elements simbòlics en l'anàlisi de la realitat social. Les implicacions metodològiques en aquest plantejament epistemològic són nombroses: ser fidel a una realitat social construïda amb significats comporta utilitzar aquells procediments metodològics capaços d'aprehendre'ls. És aquest el principal valor de la perspectiva qualitativa: utilitzar la interpretació com a recurs metodològic més adequat per comprendre els processos socials (Iñiguez, 1995), i no preocupar-se tant per predir-los (ja que no són apriorístics), sinó per comprendre'ls en el si de la mateixa interacció social, en el context en què es posen en joc.

Enfront d'aquests plantejaments, alguns, més partidaris dels mètodes positivistes, argumenten que la metodologia qualitativa està mancada de rigor i objectivitat, i per tant no és adequada per comprendre científicament els fenòmens socials; d'altres, eclèctics, parteixen del supòsit que «ningún método se encuentra libre de prejuicios y que sólo nos podremos aproximar un poco más a la verdad a través del empleo de métodos y técnicas variadas» (Pérez Serrano, 1994:55) i advoquen per la complementarietat, ja que els mètodes qualitius i quantitius no s'exclouen mútuament, sinó que es requereixen i es complementen (Beltrán, 1989); finalment, els que més s'identifiquen amb els postulats de la perspectiva qualitativa diuen que és l'única opció capaç d'abordar la realitat social preservant-ne la idiosincràsia i, per tant, entren en «una crítica continua a la política y a los métodos del positivismo» (Iñiguez, 1995:7).

En tot cas, però, la intenció d'aquesta exposició no rau a participar en el que Ibáñez (1992) denomina «la 'guerra' incruel entre 'cuantitativistas' i 'cualitativistas'», ni tampoc fer apologia i desacreditar unes o altres metodologies, sinó simplement a constatar i remarcar «la dimensión simbólica de lo social y el papel que juegan los significados en todo proceso social» (Iñiguez, 1995: 13), la necessitat de prendre'ls en consideració quan volem aprofundir en la realitat social que ens envolta i la idoneïtat de la metodologia qualitativa per dur-ho a terme. Ja hem comentat abans que les investigacions socials, especialment en relació amb el món del treball, han oblidat molt sovint els significats i els elements subjectius, i aquest estudi vol ser una aportació en aquest sentit.

2.2. Objectiu de la investigació

Hi ha molts treballs centrats en l'anàlisi de la incorporació del jove al mercat laboral que obliden un element cabdal per conèixer de manera comprensiva el procés d'inserció: la relació que el jove manté amb l'esfera del treball i el significat que construeix al seu voltant.

Enfront d'aquest tipus d'aproximacions, aquest treball de recerca es proposa comprendre com els joves en situació de vulnerabilitat laboral construeixen simbòlicament la seva experiència relativa al món del treball — en el nostre cas, feina atípica o no-feina. Es tracta de copsar les noves formes de subjectivitat laboral dels joves que emergeixen en el context actual de la crisi del treball i explorar com aquests significats afecten la seva situació de vulnerabilitat i les seves possibilitats d'inserció laboral. Com que ens trobem en un context marcat pel canvi, és important posar en evidència com determinats elements considerats tradicionals entren en crisi i com n'emergeixen de nous.

Aquest objectiu general s'assolirà a partir dels següents objectius específics:

- Conèixer la **concepció de treball** en els joves desocupats o que tenen una ocupació atípica; analitzar la **centralitat** que la feina té per a les seves vides.
- Descriure les noves **transformacions socials, polítiques i econòmiques** que s'estan produint en el món del treball i com afecten la **norma social de l'ocupació**.
- Conèixer com aquests canvis en el món del treball intervenen en la **realitat sociolaboral del jove** i com afecten la seva subjectivitat.
- Analitzar com el jove afronta la situació de vulnerabilitat laboral i descriure els **obstacles** que troba i les **estratègies** que utilitza per superar-los.
- Analitzar la **transició** dels joves desocupats o en situació laboral precària a la vida adulta a través del treball.

- Conèixer les formes emergents de *socialització laboral* en el jove.
- Explorar els *valors emergents* que els joves en situació de vulnerabilitat laboral associen a la feina.
- Identificar els *canvis* en les *valoracions tradicionals* de la feina en el context de canvis en les valoracions socials.
- Aportar als professionals dels *programes d'inserció* nous elements que permetin optimitzar les seves *accions* envers els joves.

2.3. El paper del llenguatge i dels discursos

Fins aquí hem exposat com la realitat social és interpretada en significats i per mitjà d'aquests, i com es construeixen, es mantenen i es negocien mitjançant la interacció social. És aquí on emergeix la importància del llenguatge, no considerat com a sistema de regles gramaticals i sintàctiques, sinó com a component relacional (Hughes, 1980) i com a pràctica constitutiva i reguladora de la realitat mateixa (Iñíguez i Antaki, 1998).

Aquesta pràctica no es pot concebre ni conèixer independentment dels conceptes que hi ha en el llenguatge, ja que el significat, que és intersubjectiu i públic, té a veure profundament amb el llenguatge. «*El lenguaje no es sólo una de las dotaciones que nutren el hombre (...), sino que en él se basa el hecho de que los hombres simplemente tengan mundo. Para el hombre, el mundo está aquí como mundo en una forma que no tiene existencia para ningún otro ser vivo situado en él. Y esta existencia del mundo está constituida lingüísticamente*» (Gadamer, 1975: 531). Per tant, com hem apuntat anteriorment, en estudiar la realitat social no ens estem enfrontant a una cosa constituïda per forces i objectes externs similars a coses, sinó per persones relacionades entre si mitjançant pràctiques identificades amb contingut simbòlic, i que reben el seu significat del llenguatge usat (Hughes, 1980). Es pot dir, doncs, que qualsevol procés d'interacció social té un caràcter intrínsecament lingüístic.

Aquesta manera d'entendre el llenguatge manté el significat com allò que deriva d'intercanvis microsocials incrustats en el sí d'àmplies pautes de vida cultural (Gergen, 1994) i ens referma en la nostra decisió d'intentar comprendre la relació del jove amb el mercat laboral —lluny d'una posició objectivista— com una cosa que neix en l'acte relacional mateix. Per tant, el seu significat s'haurà d'interpretar a partir de les explicacions dels joves que hi estan implicats i no de les anàlisis que pugui fer l'investigador a partir de determinats indicadors que no s'han fet tenint en compte els seus punts de vista.

Això no vol dir que els elements contextuals no es prenguin en consideració, ja que el llenguatge no apareix en un buit social, sinó que és dins d'un espai sociohistòric determinat, i és a partir d'aquest espai que les narracions i les explicacions que tenim del món tenen significat. Aquí ja s'entreveu la importància del context —polític, laboral, socioeconòmic, etcètera— per comprendre el fenomen que ens ocupa en la seva globalitat.

En definitiva, aquest treball pretén afegir-se al grup d'investigacions que en l'àmbit de les ciències socials ha provocat recentment un desplaçament cap a plantejaments que situen el llenguatge en un lloc d'especial rellevància en l'anàlisi de la nostra realitat social.

Introduïm aquí la noció de discurs i la importància de fer-ne l'anàlisi per al procés investigador. El discurs és un sistema coherent de significats capaços de construir els objectes que ens envolten (Parker, 1992). Com diu l'autor, «els discursos no simplement descriuen el món social, sinó que el categoritzen, el fan aparèixer. (...) Ens permeten veure coses que no són «realment», i una vegada que un objecte ha estat elaborat dins d'un discurs és difícil no referir-nos-hi com si fos real» (1992:4). En aquest sentit, considerem que els discursos posats en joc pels joves sobre un objecte determinat es converteixen en allò de què es nodreix la realitat, de la qual aquestes persones participen. Per tant, considerem que és per mitjà dels discursos que podem arribar a comprendre com determinades relacions socials poden ser interpretades pels protagonistes mateixos.

A partir d'aquesta construcció simbòlica del món que ens envolta es promouen i es mantenen certes relacions socials que el jove estableix amb l'esfera del treball. L'anàlisi del discurs «*consiste en estudiar cómo estas prácticas actúan en el presente manteniendo y promoviendo estas relaciones: es sacar a la luz el poder del lenguaje como una práctica constituyente y regulativa*» (Iñíguez i Antaki, 1998: 63).

2.4. Justificacions metodològiques

Quan ens proposem justificar una metodologia emprada, el primer que hem de fer és demostrar que el fet d'utilitzar-la és útil als objectius de la investigació. Han de ser, doncs, les característiques de la investigació les que defineixin l'elecció metodològica. Com diu Beltrán (1989), és l'objecte qui ha de determinar el mètode adequat per al seu estudi. Heus aquí l'interès i els supòsits que ens han dut a escollir una metodologia qualitativa. En la investigació es vol descobrir la significació que pren per al jove la seva experiència laboral, la manera com és viscuda, i la fonamentació i la naturalesa que caracteritzen els mètodes qualitius ens permeten fer aquest abordatge.

Com ja hem assenyalat, una aproximació eminentment qualitativa contrasta amb bona part dels estudis fets en aquest camp, que adopten posicions quantitativistes. Això ha comportat una visió sovint parcial de la complexa relació del jove amb el mercat laboral. En paraules d'Agulló (1997), el fenomen juvenil és un dels problemes/assumpes més estudiats però menys compresos. Aquest fet s'explica per l'abús de determinades metodologies i l'oblit d'altres, que haurien permès abordar amb més profunditat un ventall més ampli de dimensions. Quan Alleberck i Rosenmayr (1979) exigien la necessitat d'una reorientació de la sociologia juvenil, criticaven el monopoli i l'«absolutització» d'una sola tècnica: l'enquesta d'opinió. En aquesta mateixa línia, Cardús i Estruch (1984) diuen que «si el que pretenem és intentar que la sociologia ens serveixi de mitjà per entendre una mica millor quins són els problemes, s'ha de fer un canvi d'orientació: s'ha de replantejar el sentit de les anomenades enquestes d'opinió i deixar de fer-les per dedicar els esforços a un altre tipus d'estudi». Les crítiques de falta d'objectivitat que s'han fet dels mètodes qualitius i la seva manca d'autoritat científica n'han frenat l'ús. Malgrat l'apogeu dels mètodes qualitius en les ciències socials de les darreres dues dècades, en aquest camp s'han trobat pocs treballs que els usin.

Hem d'evitar creure que mesurar és sinònim de comprendre la complexitat dels fenòmens socials. Les enquestes i els qüestionaris estadístics, com que quantifiquen les dades i les formalitzen en categories unívocues, perden la polisèmia pròpia d'un discurs més espontani i lliure, la multiplicitat de significats que es posen en joc en una interacció social. Això no vol dir que determinades asseveracions fetes en aquest treball no s'hagin pogut fonamentar en estadístiques, ja que no deixen de ser maneres de representar la realitat que ens envolta. Ara bé, ens ha de quedar clar que la realitat social no pot ser estructurada únicament per mètodes positivistes, ja que les respostes que el científic obté de l'individu en contestar un qüestionari són limitades i no accepten tots els matisos, no són sensibles a la diversitat simbòlica que pot tenir un objecte per a diferents individus.

Hem d'evitar creure també que mesurar és sinònim de rigor, sistematicitat, objectivitat. «No existe un análisis absolutamente «objetivo» (...). Todo conocimiento de la realidad cultural (...) siempre es conocimiento desde puntos de vista particulares» (Weber, 1949, citat a Hughes, 1980: 203), i és per això que la interpretació és un recurs analític vàlid per comprendre els processos socials.

Pensem, doncs, que aquesta investigació pot resultar interessant, ja que ofereix una aproximació a l'objecte d'estudi diferent de l'habitual.

2.5. Passos en el procés investigador

2.5.1. Entrevista

Fins aquí s'ha argumentat la importància dels significats i el paper del llenguatge en la construcció de la subjectivitat del jove entorn del treball. És, doncs, obvi que per copsar aquests elements i sotmetre'ls a anàlisi es fa necessari l'ús d'una tècnica que permeti, per una banda, la recollida de la informació necessària, i per l'altra, obrir un espai entre investigador i jove participant en el qual aquest darrer pugui aportar les seves visions particulars i singulars, sense buscar respostes estandarditzades, sobre l'objecte d'estudi.

L'entrevista oberta és un «*constructo comunicativo, una forma de diálogo social, que pretende construir el sentido social de la conducta del individuo entrevistado*» (Agulló, 1997: 277). S'ha de saber el que és important en la ment dels informants: els seus significats, perspectives i definicions; la manera com veuen, classifiquen i experimenten el món (Taylor i Bogdan, 1987). I això tan sols s'obté si s'afavoreix que aquests s'expressin obertament i d'una manera natural.

L'única restricció ve imposada pel guió, que serveix com a pauta mínima per centrar les seves verbalitzacions i orientar la conversa vers l'objectiu de la investigació. Com que el guió s'ha d'adequar a la informació requerida, no és estrany que el camp temàtic a explorar sigui *a priori* tan ampli: tot el relatiu al món del treball. És en el transcurs de la conversa mateix que el jove participant marca els aspectes que per ell són més significatius i, per tant, que requereixen més atenció. Atès que es tracta de descobrir la percepció que té l'individu, és bo dotar l'entrevista de flexibilitat per tal que sigui ell mateix qui emfasitzi i dediqui més atenció als aspectes que considera més rellevants en la seva situació laboral. Serà també *a posteriori*, en l'anàlisi, que el contingut de l'estudi es concretarà més.

Tot seguit s'exposa el guió. Com es pot observar, s'estructura sobre la base de l'objectiu marcat per a la investigació, que se centra en la feina, el mercat laboral i la transició del jove a la vida activa. L'exposició d'aquest informe segueix, així mateix, aquest esquema argumentatiu.

1. Introducció a l'entrevista

Es tracta d'un estudi per a la Fundació Jaume Bofill amb l'objectiu d'aprofundir en la situació dels joves en el mercat laboral, i m'agradaria que, en el marc d'una entrevista distesa, que espero que no s'allargui excessivament, em donessis la teva opinió sobre el seguit de qüestions que et plantejaré a continuació.

Per descomptat, malgrat que enregistraré la nostra conversa, et garanteixo l'absolut anonimats de tot el que es digui. Pots contestar lliurement les preguntes que t'aniré formulant: pots argumentar-les, posar exemples, etcètera. La finalitat de l'estudi no és trobar respostes veritables, sinó conèixer les idees i les percepcions que tenen del món del treball els joves que es troben en la teva situació.

Si et sembla bé i no tens cap pregunta, comencem.

2. Situació laboral actual de l'entrevistat

3. Els joves aturats davant la feina: funcions i «disfuncionalitats»

- Significat i funció de la feina
- Centralitat de la feina en el jove
- La problemàtica del jove desocupat o en ocupacions precàries
- Feina-oci

4. Els joves davant la transició a la vida activa

- Trajectòria recorreguda des de l'escola fins al món laboral
- Recerca de feina
- Formació
- Expectatives
- Emancipació
- Jove/adult

5. Els joves davant el mercat laboral

- Aspectes generals
- Percepció de les noves transformacions del mercat laboral
 - B1. Les noves tecnologies
 - B2. La globalització
 - B3. La flexibilització
 - B4. La terciarització
- Experiències crítiques o atípiques en el mercat laboral
 - C1. Atur
 - C2. Economia submergida
 - C3. Treball temporal

C4. Treball a temps parcial

C5. Treball autònom

— Dimensions de la precarietat laboral

6. Final de l'entrevista

L'entrevistador, a més, amb l'objectiu d'augmentar la variabilitat discursiva de l'entrevista, utilitza diverses estratègies, com fer servir les formes «per què?» o «com?» amb la finalitat que la persona entrevistada argumenti millor els seus punts de vista, o la frase «podries posar un exemple?» per aclarir el sentit que la persona està donant a les seves afirmacions.

2.5.2. Configuració de la mostra

La mostra està formada per setze joves, la selecció dels quals no s'ha fet seguint criteris de significativitat o de representativitat, ja que ni les característiques de les metodologies qualitatives ho faciliten ni tampoc és l'objectiu d'aquesta investigació tenir en compte la multiplicitat de situacions en les quals es pot trobar un jove en el mercat laboral. Més que descriure'ls tots, el que veritablement ens interessa és constatar aquells fenòmens sociolaborals que emergeixen i que denoten canvis profunds en la subjectivitat dels joves. Partim, doncs, de la idea que en el mercat hi ha moltes altres situacions laborals que no apareixen en les respostes dels individus entrevistats.

Així, *a priori* s'han establert dos criteris que s'han considerat rellevants a fi d'aprofundir en la relació problemàtica que mantenen molts joves amb el món del treball; aquests criteris els compleixen cadascun dels subjectes participants en la investigació:

- joves que manifesten la voluntat de treballar o que ho estan fent en el moment present, i
- joves en una situació irregular, atípica o precària en el mercat laboral o que n'estan exclosos.

Ara bé, la no-significativitat de la mostra en la metodologia qualitativa se sol compensar amb la recerca de la màxima variabilitat grupal possible. Amb aquest propòsit, s'ha assignat cadascun dels subjectes participants a una categoria definida sobre la base de la combinació de les variables següents (taula 2):

- (a) el *nivell socioeconòmic*: mitjà-baix i alt;
- (b) el *nivell d'estudis*²: estudis superiors (universitat), FP-II, cicles formatius de grau superior i estudis secundaris o inferiors (batxillerat), BUP, COU, ESO, EGB, FP-I, cicles formatius de grau mitjà o sense estudis; i
- (c) la *situació laboral*: joves aturats que no fan altres activitats, joves ocupats en activitats irregulars o submergides, joves amb contractes temporals i joves que treballen amb altres tipus de contractes atípics —a temps parcial, a domicili, en pràctiques, autònoms...

Taula 2. Característiques de la mostra

Nivell socioeconòmic	Nivell educatiu	Situació laboral			
		Sense feina	Economia submergida	Temporal	Altres atípics
Alt	Superior	P1	P2	P3	P4
	Secundari	P5	P6	P7	P8
Mitjà-baix	Superior	P9	P10	P11	P12
	Secundari	P13	P14	P15	P16

² Segons si els joves han estudiat en el sistema de la LOGSE o en l'anterior.

Les dues primeres variables es consideren rellevants, ja que tradicionalment s'utilitzen per explicar una bona part de la probabilitat d'èxit en el procés d'inserció laboral dels joves. En aquesta línia, s'han fet molts estudis que analitzen l'efecte del nivell educatiu en joves amb una insuficiència formativa o amb trajectòries educatives desestructurades i també del nivell socioeconòmic en joves de classe baixa. És, doncs, una variable que existeix i que ja ha estat força estudiada.

Aquí ens interessa descobrir noves formes de subjectivitat, sobretot en aquells joves la situació dels quals ha canviat més. Ja s'ha comentat en la introducció que una realitat juvenil emergent és la formada per joves amb estudis complets, mitjans o superiors, i/o de nivell socioeconòmic mitjà-alt, que manifesten problemes per trobar una situació laboral estable i satisfactòria. És per aquest motiu que s'han establert els criteris esmentats, no tant per atendre les categories tradicionalment estudiades sinó per analitzar, també i sobretot, les noves realitats juvenils.

Finalment, la tercera variable vol representar una part important de la diversitat de situacions sociolaborals en la qual es troben actualment els joves. Ja hem comentat que no es pretén incloure-les totes, sinó tenir en compte algunes de les que es caracteritzen per la seva diferència i perquè, per tant, permeten posar de manifest una variabilitat discursiva enriquidora per a l'anàlisi.

2.5.3. Anàlisi

En una tercera fase, s'ha analitzat el corpus de la investigació per extreure'n aquells discursos que interfereixen en la relació del jove amb l'esfera del treball. El pas previ ha estat la transcripció de les entrevistes.

Com s'ha comentat anteriorment, l'anàlisi del discurs s'orienta per descriure com els discursos constitueixen objectes (Parker, 1992) o, en el nostre cas, com els joves objectiven la seva situació sociolaboral i com enfront d'aquesta es constitueixen també a si mateixos en objectes: el discurs, doncs, construeix objectes i també subjectes. En paraules de Parker (1992: 9), «un subjecte, un sentit de l'ésser, és una constitució localitzada a l'interior de l'esfera expressiva (...) com passa amb una varietat d'altres objectes». L'anàlisi, per tant, s'haurà de centrar a explorar quins *objectes* i *subjectes* es desprenen dels discursos.

Tots aquests aspectes, formulats en els textos —és a dir, en les entrevistes—, formaran la realitat de l'individu, plasmaran el món tal com ell el comprèn. En aquesta línia, les metàfores, les analogies i els dibuixos d'un discurs són conceptualitzats amb finalitats analítiques com un sistema reglat de declaracions de la realitat. En efecte, les declaracions en un discurs poden ser agrupades amb una certa coherència sempre que es refereixin a una mateixa matèria (Potter i Wetherell, 1987; Parker, 1992). Les matèries que apareixen en aquest estudi s'extreuen dels diversos elements que resulten significatius per als joves en la seva relació amb la feina. S'intenta, així, desenvolupar un mapa o una imatge del món i dels discursos posats en joc pels entrevistats.

Aquest mapa sempre es troba íntimament relacionat amb altres discursos i matèries: discursos sobre la feina, sobre l'adulesa o sobre els valors es reprenen, es pressuposen i se sobreposen uns als altres a l'hora de referir-se a l'objecte d'estudi. Les relacions que s'estableixen entre aquests elements i les contradiccions que es plantegen en el si de les entrevistes esdevenen un aspecte determinant per identificar-los.

El procés d'anàlisi bàsicament es fonamenta en la intuïció, ja que l'analista ha de ser capaç de relacionar en un discurs certs elements per generar un sentit, una totalitat coherent, i ha de poder argumentar com, a partir dels textos, dedueix les representacions de la realitat. Per això, ha d'involucrar també altres lectors i relacionar altres textos si vol confirmar la pròpia naturalesa i l'existència dels discursos detectats. Així, Parker (1992) destaca la importància del procés de reflexivitat d'un discurs, que es produeix quan aquest es retroba i dialoga amb textos que, produïts per altres subjectes, construeixen la mateixa realitat discursiva.

L'exposició de l'anàlisi en aquest treball es fa a partir d'un seguit d'extractes de les entrevistes que permet il·lustrar el resultat del procés interpretatiu de l'autor.

Cal afegir que uns discursos fan referència contínuament a altres en la seva dimensió diacrònica, és a dir, estan constituïts històricament (Parker, 1992). És per això que l'anàlisi ha de tenir present també el context de producció del discurs i ha de localitzar els objectes esmentats amb una sensibilitat històrica: els discurs-

sos han estat constituïts a partir de relacions amb altres discursos existents en el passat. Així mateix, l'analista ha de descriure no tan sols com els discursos constitueixen una realitat, en el nostre cas la del jove en una situació laboral determinada, sinó com aquestes construccions suporten ordres institucionals i socials específics que produeixen uns efectes determinats i promouen maneres d'exercir el poder. Una gran part de la potència constructora de la realitat rau en aquest procés (Parker, 1992).

Els objectius que marca la investigació han contribuït a orientar l'anàlisi en el tipus de relacions que es volien observar. En els apartats següents s'exposen els diversos resultats de l'estudi.

3. El context de la crisi del treball

En la introducció ens hem referit a la vulnerabilitat del jove en el mercat de treball. La seva situació problemàtica se situa, a més, en un context socioeconòmic que mostra grans dificultats per absorbir no tan sols els joves, sinó totes aquelles persones que volen treballar; com ja s'ha comentat, quan ho fa és en unes condicions que situen el treballador o treballadora en una posició de gran vulnerabilitat. Els mercats laborals dels països occidentals, d'ençà de la crisi del 1973, s'estan veient amenaçats per altes taxes de desocupació i d'ocupacions precàries que en conjunt afecten sectors més elevats de la població, la qual cosa fa trontollar els pilars d'una societat construïda al voltant del valor treball com a forma fonamental de participació econòmica, social, política i cultural dels individus que en formen part.

Les societats industrialitzades avançades van apostar per desenvolupar i consolidar un model social que vinculés els individus per mitjà del treball, del mercat. Per aquest motiu, quan la relació esdevé difícil i conflictiva, les nostres societats es poblen d'individus situats en flotació dins l'estructura social (Zubero, 1998); en paraules de Castel (1995:15), «de siluetes insegures, als marges del treball i als límits de les formes d'intercanvi socialment consagrades: persones en desocupació prolongada, beneficiaris del salari mínim d'inserció, víctimes de les reconversions industrials, joves en recerca d'ocupació, ocupats en petites tasques provisionals...».

Així, doncs, és erroni reduir la interpretació d'aquesta situació a termes numèrics o econòmics, ja que les diverses anàlisis que tenen en compte d'una manera comprensiva altres variables coincideixen a assenyalar l'emergència d'una profunda transformació social i cultural que implica una crisi, i per tant una crítica —i també una transformació, positiva o negativa—, d'estructures socials i models culturals vigents fins ara en la qual formes centrals, fonamentals, de relacions socials i laborals es veuen qüestionades.

Aquest és el punt de partida de la nostra reflexió i el centre de debat en bona part de la literatura econòmica, sociològica i de la psicologia social que s'ha ocupat d'abordar els grans problemes socials de finals de segle. A continuació s'exposen breument algunes de les diverses interpretacions que diversos analistes destacats, nacionals i internacionals, han fet del context de la crisi. La reunió de perspectives no es correspon amb criteris ni de representativitat ni evolutius, sinó que s'ha elaborat buscant una variabilitat de plantejaments que enriqueixi la problemàtica de la matèria en qüestió.

3.1. Perspectives de la crisi

3.1.1. Perspectives de l'ocupació i la desocupació

Un dels autors que ha creat recentment més controvèrsia sobre aquesta qüestió ha estat Jeremy Rifkin. La seva obra *El fin del trabajo* (1996) enfoca el problema des de l'anomenada *desocupació tecnològica*, és a dir, la causada per les innovacions tecnològiques que hi ha hagut en diferents àmbits de l'economia. Així, la crisi seria fonamentalment crisi de l'ocupació, provocada per la demanda decreixent de força de treball en el mercat laboral com a conseqüència del seu desplaçament creixent per millores tecnològiques en els processos productius de béns i serveis. Això és considerat, en definitiva, l'efecte d'una potent revolució generada per les noves tecnologies, enfront de les quals «*millones de trabajadores no pueden competir con el rendimiento de los gastos, el control de calidad y la rapidez de entrega garantizados por los sistemas de producción automatizados*» (Rifkin, 1996: 25). El resultat és que aquests processos afecten directament la distribució dels guanys de la producció mitjançant el treball.

En un abordatge similar, centrat en els problemes de producció de riquesa, per una banda, i de la seva distribució per mitjà de l'ocupació, per l'altra, es troben les anàlisis i els suggeriments despresos del llibre blanc elaborat per la Comissió Europea (1994) titulat *Crecimiento, competitividad y empleo. Retos y pistas para entrar en el siglo XXI*. Els seus continguts són un bon reflex dels posicionaments polítics institucionals adoptats enfront de la crisi: el problema crucial és identificat per la confluència d'un lent creixement econòmic acompanyat de taxes creixents de tres tipus de desocupació (conjuntural, estructural i tecnològica), amb una incidència important de la desocupació de llarga durada.

La causa principal són les mesures macroeconòmiques originàries d'èpoques anteriors i que actualment es consideren inadequades: la regulació, la legislació, els impostos, etcètera de l'activitat econòmica són factors que provoquen un augment de la despesa pública i frenen l'acumulació de capital i la inversió privada. «*Las causas del desempleo y de la creación insuficiente de empleo son de índole estructural, y a ella se añaden los efectos de la actual recesión*» (Comissió Europea 1994: 149). La solució, per tant, exigeix la necessitat urgent d'iniciar un procés de neoliberalització de l'economia que permeti més mobilitat a la iniciativa privada i, alhora, una reestructuració del mercat laboral, que ha de ser eficient en relació amb les demandes empresarials per trobar novament un equilibri entre creixement i intensitat d'ocupació. En altres paraules, el principi consisteix a estimular el creixement econòmic i fomentar la conversió d'aquest en feina.

Així mateix, en la línia d'afrontar el problema com a crisi de l'ocupació, se situa Carlos Prieto (1995), per qui aquesta representa la qüestió social del final de segle. Segons l'autor, la qüestió social central s'ha traslladat des de les condicions de treball fins a les condicions d'ocupació, sobretot a causa de la generalització de l'atur massiu a partir dels anys setanta. Aquest transvasament està fonamentat en la distinció establerta entre *ocupació* i *treball*, conceptes que correspondrien a dues perspectives diferents de l'activitat productiva assalariada: la primera, exterior, i la segona, interior. En paraules de l'autor, «*esta actividad puede ser vista desde dos perspectivas, dos posiciones distintas: a) desde el interior de la propia actividad, el interior de las empresas o del espacio productivo en su conjunto: en este caso esa actividad productiva es conceptualizable como trabajo; b) a través de la relación que desde el exterior tienen los trabajadores con ella, es decir una actividad que tienen que realizar en la medida en que es el único medio de que disponen con el objeto de lograr los recursos dinerarios para la satisfacción de sus necesidades y las de los suyos en una economía de mercado: es esta relación la que se quiere expresar con el concepto de empleo*» (Prieto, 1995: 2).

Així, doncs, les condicions de treball corresponen a tot allò que «*es y gira en torno al trabajo desde el punto de vista de su incidencia en las personas que trabajan*» (Castillo i Prieto, 1990, citat a Prieto 1995: 3) i, en canvi, les condicions d'ocupació remeten a «*las condiciones de acceso al mercado de trabajo, sus formas, sus modalidades y sus resultados (precariedad/estabilidad, ocupación/paro...)*» (Maruani, 1988, citat a Prieto 1995: 3).

El canvi de centralitat vers les condicions d'ocupació manté una estreta relació amb el pas d'un capitalisme keynesià-fordista a un que es caracteritza per la flexibilitat. Durant el primer, consolidat entre els anys cinquanta i seixanta, la qüestió social va estar centrada en les condicions de treball, i això per dues raons fonamentals: una, la principal i més òbvia, per la consolidació d'una època caracteritzada per la plena ocupació; l'altra, més complexa, per la confluència de diversos factors, entre els quals hi ha la creixent organització de la classe treballadora en sindicats i el deteriorament de les condicions de treball com a conseqüència del fordisme. Això va disparar la conflictivitat laboral i al mateix temps va estimular en l'Estat, Estat del benestar, un rol de regulador social que va assignar al treball i a les seves condicions l'estatus de qüestió social rellevant. És el que Prieto anomena *desmercantilització del treball*.

No obstant això, les crisis econòmiques aparegudes als seixanta van comportar un qüestionament permanent del paper interventor de l'Estat i, de retruc, del concepte d'Estat del benestar i de la seva funció correlativa de regulador social. Així s'inicia el capitalisme de flexibilitat i la remercantilització del treball i, per tant, un període caracteritzat per la liberalització del mercat de treball i pel pas de la plena ocupació a la desocupació massiva.

Aquest problema «*penetra todos los ámbitos sociales*» (Prieto, 1995:11), que són desglossats, segons l'autor, en quatre: la instància productiva, la societat civil no productiva, l'esfera política i la cohesió social.

Primer, l'autor destaca l'efecte central en la instància productiva, que gira al voltant de «*una redistribución del poder en la relación empresas/trabajadores a favor de las primeras y que ha favorecido la implantación de una clara hegemonía de la lógica mercantil*» (Prieto, 1995:11). Aquesta hegemonia es caracteritza, en primer lloc, per l'afebliment de la capacitat d'acció i organització col·lectiva dels treballadors a favor d'una intensa competència interindividual i, en segon lloc, pel desequilibri que permet noves modalitats de contractació (per exemple, contractes temporals) i fomenta la internalització dels treballadors, que només poden mantenir el lloc en la mesura que intensifiquin el seu treball. Aquesta nova hegemonia, que emfasitza la importància de l'ocupació i les seves condicions, deixa en segon terme les condicions de treball.

Després, se centra en els efectes que té sobre la societat civil no productiva, desglossats en tres de fonamentals: l'ocupació tardana en els joves, l'acomiadament primerenc en els adults i la precarització del treball. També concreta les repercussions de l'hegemonia mercantil en l'àmbit polític, que es tradueixen en una pèrdua de credibilitat i protagonisme de l'Estat, que apareix davant dels treballadors i dels ciutadans com a responsable de la situació actual (ho anomena *desencant polític*).

I, finalment, les seves reflexions es concentren en els efectes sobre la cohesió social global. «*Sostener que el problema del empleo y de las condiciones de empleo es la cuestión social de final de siglo en las sociedades occidentales es porque consideramos es el problema en torno a cuyo contenido y dimensión se está jugando el mantenimiento y la reproducción de los pilares básicos sobre los que se estructura el orden social actual y el mínimo necesario de cohesión social*» (Prieto, 1995: 1-2). Per l'autor, «*una sociedad socialmente integrada es aquella en la que sus principios de articulación y sus reglas de funcionamiento son consideradas por la población como básicamente justas*» (Prieto, 1995: 15). En el capitalisme de flexibilitat, aquest consens s'ha trencat: «*El resultado final es una suerte de anomia*» (Prieto, 1995: 15).

Tal com es pot observar, malgrat que ja en Prieto apareix una distinció entre treball i ocupació, aquesta només opera com una diferència de perspectives, una d'interior o subjectiva de l'experiència laboral i una altra d'exterior o mercantil. L'autor situa l'abast de la crisi en les dues dimensions i reconeix efectes socials amplis, però es manté en l'horitzó de les activitats productives assalariades.

3.1.2. Perspectives del treball i de l'ocupació en el context d'una societat del treball-ocupació

Aquesta perspectiva inclou altres autors que consideren que la crisi té un abast de més profunditat i importància. C. Offe (1992), un d'ells, aporta una distinció de gran utilitat per avançar en la discussió. Per ell, la crisi té dues dimensions relacionades entre si: crisi del mercat laboral i crisi de la societat del treball. Aquesta última és l'element més rellevant en el punt que tractem.

Per explicar la crisi del mercat laboral recorre a fenòmens similars als plantejats per J. Rifkin, la Comissió Europea o C. Prieto: la decreixent demanda de força de treball. Així, assenyaala que «*lo realmente nuevo en la situación actual es que el flujo de servicios y bienes que mana de la economía nacional sigue ciertamente creciendo (con lentitud) y, sin embargo, desciende la capacidad de absorción del mercado del trabajo a la vista del número de los parados y de la llamada reserva tácita*» (Offe, 1992: 9).

Per explicar la crisi de la societat del treball, en canvi, l'autor aprofundeix en la perspectiva interior que esmentava C. Prieto en l'anterior apartat, és a dir, la referida al treball. Com apunta Offe (1992: 10), «*independientemente de la crisis del mercado del trabajo, pero también como reacción a ella, se puede hablar de una crisis de la sociedad del trabajo, en la medida en (...) que el trabajo lucrativo (...) pierde la calidad subjetiva de ser el centro organizador de la actividad vital, de la valoración social de uno mismo y de los demás, así como de las orientaciones morales*». Concretament, succeeix que «*la fuerza objetiva y subjetiva de absorción y compromiso de las instituciones del trabajo lucrativo desciende hasta situarse por debajo de unos límites hasta la fecha considerados estables*» (Offe, 1992: 10).

Aquesta crisi de la societat del treball comporta també un doble moviment: «*Trabajo lucrativo contractual y la calidad de «trabajador» sobre él fundada pierde su «normalidad» no sólo a la vista del volumen creciente de aquella fuerza (...) de trabajo que se ve expulsada del mercado; la calidad de trabajador también se vuelve incapaz de fundamentar la identidad de los que son trabajadores —y, por ende, de captar en una forma sociológicamente unitaria la situación vital, los intereses y la conciencia de aquellos*» (Offe, 1992:11).

Així, tenim dos ordres de problemes relacionats entre si. D'una banda, tenim la progressiva constricció, flexibilització i segmentació del mercat laboral, i de l'altra, el consegüent desmembrament de les institucions i la discontinuïtat de les carreres professionals, és a dir, la desintegració de contextos que haurien de permetre subjectivitats laborals suficientment estables com a mitjans d'integració social.

Un altre autor, A. Recio (1997b), malgrat que concentra l'atenció en la crisi de l'ocupació, reformula el problema d'una manera que ens porta a plantejar una qüestió que complementa tot el que hem revisat fins ara. Per ell, la crisi de l'ocupació és pròpiament una crisi en el context de la societat del treball assalariat, és a dir, en una societat centrada en l'economia en la qual «*la mayoría de la población obtiene una parte esencial del sus medios de subsistencia a partir del alquiler de su capacidad laboral a cambio de dinero*» (Recio, 1997b: 33).

Recio planteja que la crisi de l'ocupació en els països desenvolupats té tres aspectes fonamentals. Els dos primers s'engloben dins la política econòmica, i són dues transformacions bàsiques que van succeir durant els anys setanta: per una banda, la plena ocupació deixa de constituir-se en objectiu principal per deixar pas al control de la inflació, fet que comporta un relatiu «*enquistamiento de los altos niveles de desempleo y del empleo irregular, lo que popularmente se conoce como «empleo precario»*» (Recio, 1997b: 222); per l'altra, un qüestionament i una reducció progressiva de l'Estat del benestar, fruit d'una avaluació dels seus resultats financers (desequilibri entre despeses, ingressos i resultats de l'exercici) que condueix a cobrir el seu finançament mitjançant un augment d'impostos. El tercer aspecte fa referència a canvis en els mercats i les condicions d'ocupació: es tracta d'una pèrdua de pes de l'ocupació industrial, de l'ocupació estable i dels mercats interns en pro de l'expansió de llocs de treball professionals associats a serveis públics i privats i de l'expansió del sistema financer i dels llocs de treball secundaris, de mercat extern, derivats de l'augment del sector de serveis i de la proliferació de la modalitat de subcontractació (associada a la reducció de les plantilles).

En definitiva, ell sintetitza la complexitat d'aquesta situació de la manera següent: «*Quando se habla hoy de crisis del empleo se está tratando, en primer lugar, de la reaparición del paro masivo y de su persistencia. Pero también se está refiriendo a los fenómenos asociados de ampliación del empleo atípico, de la expansión del sector secundario del empleo y sus secuelas de inseguridad, bajos salarios, baja realización personal, etcétera. Una expansión que está alimentando además nuevos recortes de las prestaciones sociales, que afectan tanto a las condiciones de vida de las personas activas como a las de las inactivas*» (Recio, 1997b: 224).

Malgrat que aquestes anàlisis tenen una certa coincidència amb les de Prieto, cal destacar tres aspectes diferenciadors: en primer lloc, la seva distinció de treball i ocupació; en segon lloc, la introducció clara de la rellevància dels factors de política econòmica en la gènesi de la crisi, és a dir, el fet de considerar en la seva explicació les transformacions de valoració social visibles, d'una banda, en el canvi de prioritat econòmica, de la plena ocupació a la inflació; de l'altra, en la submissió dels valors que van fundar l'Estat del benestar a la preponderància de l'avaluació financera, i en tercer lloc, en consonància amb la Comissió Europea (1994), la constatació del caràcter estructural de la desocupació.

Aquests tres afegitons porten l'autor a plantejar una disjuntiva interessant a l'hora d'afrontar les possibles solucions de la crisi: es tracta solament de repartir l'ocupació, com tradicionalment s'entén, o també de repartir la feina?

Sobre el repartiment de la feina, Recio expressa que «*el concepto del reparto del trabajo debe aplicarse a las propuestas de distribuir igualitariamente toda la carga de trabajo que soporta la sociedad entre todos sus miembros*» (Recio, 1997b: 229). En el nostre context, això implicaria posar fi a l'actual divisió desigual, per una banda, entre homes i dones, procurant un repartiment igualitari de la feina entre els dos sexes, i per l'altra, a les possibilitats de realització que ofereixen els continguts de les diverses feines en l'actualitat, oferint condicions laborals igualitàries amb possibilitats de realització laboral equitatives entre tots els treballadors. «*Una política general del reparto del trabajo incluye, por tanto, un replanteamiento de las normas imperantes de división social del trabajo*» (Recio, 1997b: 230).

L'alternativa del repartiment de l'ocupació, en canvi, té un abast més modest: «*Repartir empleo es, ante todo, repartir el acceso a una fuente de renta, aunque al hacerlo se produzca una redistribución de la cantidad de trabajo asalariado*» (Recio, 1997b: 230). Així, doncs, aquest enfocament inclou fonamentalment totes les iniciatives d'ampliació de l'oferta de llocs de treball mitjançant estratègies de reducció de la jornada laboral o d'augment de jornades a temps parcial, mitjançant l'assalarització d'activitats que fins ara no estaven assalariades (domèstiques, serveis de proximitat, etcètera, en la línia dels nous jaciments d'ocupació) o mitjançant l'ampliació de la jornada de cobertura de serveis (especialment en el sector del comerç), etcètera.

Malgrat la rellevància de la distinció de les dues aproximacions, Recio en destaca les connexions: en els dos casos es tracta de variar la quantitat d'hores que ha de complir cada individu en l'activitat laboral i es plantegen objectius en la distribució de rols socials.

3.1.3. Perspectives crítiques

Una darrera perspectiva, que aborda la definició de la crisi des d'un qüestionament fonamental del concepte i dels pressupòsits del treball assalariat, està representada pels plantejaments d'A. Gorz (1991). Si bé l'anàlisi que fa de la gènesi del fenomen reuneix diferents aspectes revisats fins en aquest punt i presenta certes analogies amb l'enfocament d'Offe, Gorz posa èmfasi en dos aspectes nous: en primer terme, des d'un marc més general, entén que la situació actual és la conseqüència d'una operació de la raó instrumental capitalista que ha pretès conduir la vida social per mitjà de la reducció de la feina i de la resta d'activitats a treball assalariat (ocupació), i en segon terme, i com a conseqüència del punt anterior, la situació actual es caracteritza fonamentalment per la crisi de la societat del treball assalariat.

En efecte, sense obviar les condicions d'ocupació dels treballadors, cada cop més precàries, la crisi és fonamentalment la d'una societat que ha pretès tenir l'ordre i l'estructura fonamentats en una mercantilització de les relacions socials i, en particular, del treball. No obstant això, des d'aquesta perspectiva, Gorz visualitza en la crisi dels mercats laborals una oportunitat d'emancipació social i de mobilització cap a un nou ordre: una societat del temps lliure.

Així, assenyala que *«lo que nosotros llamamos «trabajo» es una invención de la modernidad. La forma en que lo conocemos, lo practicamos y lo situamos en el centro de la vida individual y social fue inventada y luego generalizada con el industrialismo»* (Gorz, 1991: 25). I després afegeix que *«por trabajo nosotros hemos adquirido la costumbre de entender una actividad pagada, realizada por cuenta de un tercero (el empleador), con vista a unos fines que no hemos elegido nosotros mismos y según unas modalidades y unos horarios fijados por el que nos paga»* (Gorz, 1991: 279-280).

D'aquesta manera, hi ha altres activitats o feines amb una forta càrrega de gratificació, de reconeixement social i d'identitat que no han rebut l'impacte de l'assalarització, com el treball reproductiu, l'artístic o el d'autoproducció. *«Si hablamos de trabajo a propósito de esas actividades —del trabajo doméstico, del «trabajo artístico», del «trabajo» de autoproducción— lo hacemos en un sentido fundamentalmente distinto del que tiene el trabajo situado por la sociedad»* (Gorz, 1991:25-26). És per això que ell entreveu en la crisi dels mercats laborals una oportunitat social: *«el proceso social de producción, la economía requieren cada vez menos el trabajo asalariado. La subordinación al trabajo asalariado y a los fines económicos de todas las otras actividades y los otros fines humanos pierde su sentido y su necesidad. La emancipación respecto a la racionalidad económica y mercantil se hace posible»* (Gorz, 1991: 282).

Aquesta oportunitat exigeix fonamentalment, per Gorz, una reducció del temps de treball assalariat, sempre amb un relatiu manteniment de les capacitats adquisitives dels treballadors: *«La liberación del trabajo con fin económico, mediante la reducción de su tiempo, y el desarrollo de otros tipos de actividades, autorreguladas y autodeterminadas, son las únicas capaces de conferir un sentido positivo a las economías de trabajo asalariado que se derivan de la revolución económica en curso. El proyecto de una sociedad del tiempo liberado donde todo el mundo puede trabajar, pero trabajar cada vez menos, con un fin económico, constituye el sentido posible del desarrollo histórico actual»* (Gorz, 1991: 283).

No obstant això, els problemes que planteja aquesta opció són notables, sobretot a causa de la seva radicalitat. Entre els problemes més plantejats hi ha el pagament de les hores suprimides, la intensificació de les jornades laborals i de les dobles jornades o el canvi de concepció de temps lliure com a temps de consum i d'entreteniment —l'alliberament del temps lliure no només implica menys hores de feina.

Amb certes afinitats, Méda (1998) planteja que la crisi actual la causa la incapacitat del pensament social per donar resposta als canvis que succeeixen en les societats actuals, especialment en relació amb el trànsit cap a l'anomenada economia de serveis. Segons l'autora, aquesta insuficiència s'explica sobre la base de: a) la substitució d'una filosofia política per l'economia i b) la presència de dues lògiques preeminentes (la lògica del treball assalariat i la lògica de l'activitat). La primera es concentra en el problema de la plena ocupació i situa la seva solució en l'assalarització creixent de les activitats humanes. La segona abandona l'ideal de la plena ocupació i busca la plena activitat social per mitjà del foment d'altres activitats «laborals» (treball reproductiu, voluntariat, etcètera).

Tanmateix, per Méda, la solució no rau en les consideracions anteriors, sinó en la capacitat de descobrir quins altres camins poden portar l'home cap a la sociabilitat i la utilitat i la integració socials. Així, la clau és desmitificar el treball i el seu pes en la lògica social i, alhora, permetre l'alliberació de l'espai públic i el

desenvolupament d'aquelles activitats que són una font d'autonomia i cooperació. Més concretament, això implica una reducció de la jornada laboral individual al mateix temps que es replanteja l'organització del treball en relació amb la distribució dels ingressos.

En aquesta línia, assenyala que *«la reducció del lugar del trabajo en nuestra vida, que debería traducirse en una reducción de la jornada individual de trabajo, es la condición necesaria para que puedan desarrollarse (...) otros medios de sociabilidad (...), para que se desarrolle un verdadero espacio público»* (Méda, 1998: 238). I més endavant puntualitza: *«Modificar el reparto de trabajo supone modificar el reparto del conjunto de los bienes sociales»* (Méda, 1998: 239).

Per Méda, la solució a aquests problemes estarà determinada per la capacitat social d'encantar altres espais, a més de la producció. Es tracta de fomentar altres activitats, individuals i col·lectives, de manera que tothom pugui ser multiactiu. La plena activitat dependrà de la possibilitat que cada individu disposi d'una ocupació i també d'un temps dedicat a altres activitats que no siguin ni ocupació ni feina.

Malgrat que en moltes ocasions els seus plantejaments semblen només una continuació de les reflexions de Gorz, el valor teòric més distintiu de l'obra de Méda rau en la insistent i radical necessitat de desencantar la feina de les esperances que li han estat confiades històricament, és a dir, aquelles que la conceben com la forma privilegiada de realització de l'home. És necessari reconèixer i fomentar socialment tot un seguit d'activitats que són totalment alienes a la lògica de la feina i tenen també el valor de poder ser fonts d'autonomia i cooperació. Aquestes no han de ser designades com a feina, sinó com a cultura: *«Confundir cultura y trabajo es olvidar que la vida no es sólo producción, sino también acción; (...) es arriesgarse a que la vida acabe entendiéndose exclusivamente como autoagotamiento»* (Méda 1998: 237).

En aquesta mateixa línia, M. Subirats (1998) qüestiona el concepte de *feina socialment necessària* i exigeix la necessitat de revisar els objectius de desenvolupament social per als quals s'estarà disposat a treballar en el futur: *«La cuestión de fondo que hay que dilucidar es cuáles son las actividades que nos importa mantener en una sociedad que ya no está obligada a trabajar hasta el agotamiento para subsistir; a qué queremos, hombres y mujeres, dedicar nuestros esfuerzos, y en qué consiste la calidad de vida, una vez alcanzado cierto nivel de consumo. Y qué precios estamos dispuestos a pagar para seguir incrementando este consumo»* (1998: 170). Així, Subirats afegeix una nova dimensió a la discussió sobre la crisi del treball i de l'ocupació: el concepte de qualitat de vida com a meta de desenvolupament i articulador social.

3.2. Recapitulació

Com es pot veure, són diverses les perspectives que aprofundeixen en el context de crisi en el qual estan immerses les societats occidentals en l'actual canvi de mil·lenni. Unes i altres es diferencien per l'abast de la repercussió que atribueixen a aquest fenomen.

Un primer horitzó concep la crisi simplement com una crisi de l'ocupació: es produeix una manca de llocs de treball per al conjunt de la població activa, enfront de la qual s'ha de dotar el mercat de les condicions òptimes a fi de promoure la creació de nous llocs. És aquesta la línia adoptada per les institucions polítiques quan manifesten que la direcció que han de seguir les economies nacionals és la que condueix a assolir l'objectiu perdut de la plena ocupació. L'anàlisi incideix sobretot en els elements que han conduït les societats industrialitzades avançades a aquesta situació crítica i a trobar solucions que no qüestionin el model actual de treball.

Un segon horitzó situa el problema no tan sols en la crisi de l'ocupació sinó en la seva precarització, i assenyala, a més, la necessitat d'una comprensió profunda que afecta la societat del treball i que concep la crisi del treball com una crisi de subjecció social. En altres paraules, es qüestiona el model de treball com a mecanisme d'integració social i es posa en evidència la ineficàcia del model contractual actual per assignar a l'individu un lloc en la societat (Offe, 1992). Aquest enfocament demostra que la reducció del problema a «crisi», concebuda simplement com a crisi de l'ocupació, impedeix una aproximació que integri suficientment la dimensió subjectiva, social i econòmica de la qüestió. En definitiva, des d'un enfocament psicosocial, com el d'Offe i Recio, podríem dir que es tracta d'una crisi amb dos aspectes fonamentals: el mercat laboral i la feina com a mecanisme d'integració social.

En un tercer horitzó, en canvi, el problema no es redueix, com presenta Recio, a un problema del repartiment, sigui de la feina, de l'ocupació o de tots dos, sinó, addicionalment, a la necessitat d'un canvi radical de la concepció de l'ordre social i de les seves activitats articuladores preponderants (Gorz, Méda) o un qüestionament sobre les metes de qualitat de vida que determinaran la feina socialment necessària per obtenir-les (Subirats). Així, en aquest tercer nivell, les crisis de l'ocupació i del treball són una excusa per a un qüestionament més profund que comprèn els mecanismes de producció social en general i els models de societat desitjats. La crisi, doncs, se submergeix en una metamorfosi de valors implicada directament en la construcció de la subjectivitat de l'individu. Ens trobem, doncs, en una crisi del mercat de treball —de l'ocupació— que fa patent una autèntica crisi de la societat del treball: no es tracta d'un mer canvi econòmic que promou determinats canvis socials, sinó de profunds canvis en les valoracions socials i en les vies d'integració social a partir de les quals s'estableixen les relacions quotidianes.

Per Méda i Gorz, la crisi del treball es constitueix en crisi de la racionalitat econòmica preponderant en la modernitat industrial, i té el seu efecte més important en la instauració i el domini d'aquesta en les esferes subjectives. És així com relacionen la crisi amb els nous mecanismes de subjecció social que apareixen alternativament en el treball, com ara el consum. Per tant, aquesta perspectiva suggereix que s'observi la crisi de l'ocupació i del treball com una crisi dels models per mitjà dels quals es constitueixen els subjectes i la societat en la quotidianitat.

Dels horitzons d'anàlisi comentats se'n poden extreure diverses conclusions. La primera ens porta a comprendre els aspectes coincidents en les tres perspectives, que ens expliquen el sentit sobre la base del qual el treball o l'ocupació esdevenen crítics:

- l'anàlisi de la situació en termes d'un desajustament conjuntural entre els canvis econòmics i les formes de distribució i organització laboral;
- l'enfocament que al·ludeix a una diferència entre una certa pretesa funció o essència de la feina i la realitat de les pràctiques laborals actuals;
- el xoc percebut en el procés de canvi entre pràctiques laborals que queden enrere (antigues) enfront de les noves maneres de distribuir i organitzar la feina; i, finalment,
- la perspectiva que es focalitza en les contradiccions internes del nou model: per exemple, la convivència de l'exaltació de la feina com a valor enfront de la precarització de la feina en la pràctica; l'exaltació de la iniciativa individual enfront de l'afebliment del poder de la força de treball; la creixent globalització enfront de la individualització de la responsabilitat sobre el propi èxit o fracàs; etcètera.

Una segona conclusió és que la crisi no solament pot adquirir una valència negativa, com es desprèn de moltes de les conseqüències immediates que aquesta comporta —precarietat laboral, atur, etcètera— sinó que és possible concebre-la com una oportunitat de canvi que desemboqui en un benestar social més elevat, en més qualitat de vida i, en definitiva, en un alliberament de la mercantilització del temps social.

Definir el fenomen que ens afecta com a crisi del treball o crisi de l'ocupació, com a crisi d'una societat del treball o com a crisi dels mecanismes de subjecció social no és ineficaç, ja que té com a efecte la determinació d'horitzons de solucions bastant diversos i precisos. Com a exemple, n'hi ha prou de fer l'exercici d'observar les definicions i les propostes derivables o pensables de les anàlisis aportades per Rifkin o la Comissió Europea i, posteriorment, repetir-ho amb el ventall més complex de respostes socials i econòmiques que es desprèn de les perspectives abordades per Gorz, Méda i Subirats.

Finalment, una tercera conclusió, que explica alhora la forma que ha adoptat aquest treball en l'abordatge de l'objecte d'estudi, posa en relleu que qualsevol aproximació al problema serà insuficient, de manera que és imprescindible una retroalimentació a consciència dels diferents nivells d'anàlisi. És així com queda justificada la necessitat d'abordar la seva multiplicitat qualitativa, des del context de la crisi de l'ocupació en què se situen els subjectes fins a les formes d'integració social a partir de les quals els individus construeixen la seva subjectivitat. Com que parlem de crisi, ens interessarà especialment emfasitzar les formes de subjectivació emergents, caracteritzades pel canvi.

D'aquest plantejament se n'extreu que la crisi repercuteix fonamentalment en dos aspectes, treball i subjectivació de l'individu. Les diverses relacions establertes entre les dues dimensions facilitaran la comprensió d'alguns dels grans canvis que la crisi del treball ha produït en els joves —vegeu el quadre 1.

4. La crisi de la norma social de l'ocupació

La construcció simbòlica que fan els joves al voltant del treball té un caràcter eminentment social, històric i cultural, i per tant és sensible, entre d'altres, als canvis que es produeixen en l'àmbit de l'economia, de la política, de les relacions laborals o del desenvolupament tecnològic. Això porta a col·lació la concepció d'ocupació que s'ha apuntat en l'apartat anterior, la que fa referència als elements «exters» de l'activitat productiva assalariada (Prieto, 1995), és a dir, als aspectes estructurals i relacionats amb les dinàmiques del mercat laboral, les diverses formes i modalitats que aquesta activitat adopta i els efectes socials que ocasiona. En aquest apartat ens ocuparem d'aquest àmbit i analitzarem les repercussions més destacades sobre la subjectivitat dels joves.

La nombrosa literatura que en les tres darreres dècades del segle XX s'ha ocupat d'analitzar els fenòmens sociolaborals coincideix a assenyalar les transcendents transformacions que s'estan produint en l'esfera del treball. Aquest procés metamòrfic (Gorz, 1991), activat sobretot per la irrupció de les noves tecnologies de la informació i de la comunicació i la globalització de l'economia mundial, configura un nou espai laboral al qual han de fer front els joves que volen incorporar-s'hi.

Aquests factors de canvi, aparentment situats en un nivell macro i allunyats de les tasques quotidianes del jove, tenen una primera concreció en les pautes que el mercat laboral utilitza per discriminar els individus capacitats dels que no ho estan a l'hora de cobrir els llocs que s'ofereixen. «*Hoy en día, si no sabes inglés e informática, no vas a ninguna parte*» (P11). Efectivament, la invasió de les noves tecnologies en l'escenari laboral contemporani i l'expansió de l'activitat econòmica a escala mundial han pres tal magnitud que en molts llocs el treballador o treballadora necessita posar en pràctica una destresa tecnològica i una «mentalitat internacional» que s'han convertit en valors a l'alça i definidors de la competència del treballador o treballadora.

Ara bé, se simplificaria en excés la repercussió dels fenòmens esmentats anteriorment sobre el mercat laboral si en cenyíssim l'anàlisi als criteris selectius que han de satisfer els joves que opten a un lloc de treball. Ni les noves tecnologies ni la globalització es limiten a la informàtica o als idiomes respectivament, ni els canvis més rellevants que han provocat i continuen provocant són d'aquest tipus. En definitiva, si s'aprofundeix en aquest aspecte, que d'altra banda és l'objectiu d'aquest apartat, ens adonem que les consideracions anteriors tan sols són meres anècdotes resultants d'una autèntica megatransformació (Blanch, 1996) que comprèn cadascun dels àmbits del treball: les relacions laborals, l'estructura productiva, l'organització del treball i la seva qualitat, etcètera.

El model keynesià-fordista, imperant d'ençà de la Segona Guerra Mundial i que estava associat amb el model de creixement econòmic vigent fins als anys setanta, basat en el desenvolupament industrial, va institucionalitzar cinc grans drets laborals: plena ocupació garantida per l'Estat, seguretat en la renda (salari mínim), seguretat en l'ocupació per mitjà de normes de contractació i acomiadament, seguretat en les condicions de treball per mitjà de normes de seguretat, higiene i jornada, i drets socials per mitjà de la Seguretat Social (Martín Artiles, 1997).

La crisi econòmica del 1973 va comportar un efecte destructiu sobre l'ocupació, i el mercat va ser incapaç de generar llocs de treball per a tota la població activa. L'aparició i la consolidació de l'atur estructural feia evident el fracàs del principal objectiu al voltant del qual girava el model socioeconòmic keynesià-fordista, el de la plena ocupació. Aquest factor, juntament amb els canvis que s'han produït en diverses esferes a les acaballes del segle, estan fent trontollar els pilars normatius que socialment s'havien consensuat com a adequats per a l'ocupació.

La norma social concebia l'activitat productiva assalariada com a:

- activitat garantida socialment per l'Estat i defensada pels sindicats, que s'instituí com a dret i deure de la ciutadania, i que subjectava el treballador o treballadora a un teixit de regulació i protecció estandaritzat pel dret i la negociació col·lectiva;
- activitat estable, regulada per un contracte laboral que lligava el treballador o treballadora «indefinidament» a l'empresa, que s'ajustava als conceptes de subordinació i dependència directa; la mobilitat laboral entre feines i empreses no era habitual, i els treballadors tenien una identificació amb la seva professió; la

global, de tots contra tots. Entre països, per tal d'atraure el màxim nombre d'inversions estrangeres que puguin generar nous llocs de treball i de poder exportar els productes nacionals a millors preus, i entre empreses, per tal d'aconseguir els mínims costos en el procés productiu i les màximes quotes de mercat i poder obtenir, per tant, els màxims guanys possibles. «No se trata de empresas con pérdidas que buscan condiciones mejores para su producción, no; se trata de empresas con beneficios que buscan puestos para obtener beneficios aún mayores» (Zubero, 1998: 70).

4.1.1. La globalització, realitat o amenaça per a l'ocupació?

Segons alguns analistes, la globalització és un fenomen antic, que segueix la natural continuació de desenvolupaments que s'han anat produint de temps ençà (Thompson, 1999), com l'augment de la productivitat del treball, el comerç internacional i la internacionalització del capital i de la producció (Ferrer, 1996, citat a Vázquez, 1999). D'altres, en canvi, argumenten que el sistema econòmic present abans de la Segona Guerra Mundial ni era convergent ni estava integrat, és a dir, que hi havia activitats a escala mundial però en cap cas a escala global (Castells, 1997). Les diferències entre els dos períodes se situen en diversos ordres: el tècnic, amb la millora del transport i la generalització de les tecnologies de la informació³; el polític, amb la supressió de les barreres nacionals (Beck, 1993), i l'econòmic, amb la creixent liberalització i l'espectacular integració dels mercats financers⁴. En definitiva, aquests elements inèdits han permès noves formes d'organització i de connexió de l'activitat econòmica internacional (Vázquez, 1999; Castells, 1997) que han afavorit la configuració d'un nou ordre global.

Finalment, un tercer grup d'analistes es mostra escèptic i qüestiona l'existència real d'aquest fenomen, de manera que posa en dubte una integració econòmica consolidada a escala global. Tal com argumenta Garrett (1999: 886-887), «en muchas dimensiones los mercados no están hoy mucho más integrados internacionalmente de lo que estaban a fines del siglo XIX. (...) En segundo lugar, la mayor parte de la actividad económica internacional sigue concentrada en las democracias industriales avanzadas. (...) En tercer lugar, no hay ningún mercado internacional tan integrado como lo están los mercados dentro de las fronteras nacionales».

A partir de treballs com els de Navarro (1997) i Castells (1997), ens adonem que, malgrat una lleu tendència creixent, la gran majoria de relacions comercials es continuen produint entre països desenvolupats, i aquests països exporten més productes als països en vies de desenvolupament que no pas n'importen. Així mateix, les inversions productives que es fan als països en vies de desenvolupament representen una proporció de menys del 5 % de tot el capital fix existent als països desenvolupats, països que continuen aglutinant les inversions. A més, la major part de béns i serveis que es consumeixen són produïts als mateixos països, i les grans multinacionals continuen sent «nacionals», ja que mantenen la major part dels seus actius i el seu centre estratègic al país «natal». Hi ha molts sectors de l'economia —serveis personals i de proximitat, per exemple— que estan lligats a tradicions locals; les seves activitats semblen difícilment mundialitzables. La producció de les empreses multinacionals —nord-americanes— representa una quarta part de la producció total, i la de fora del país d'origen representa el 6 % de la producció industrial i solament el 0,2 % dels serveis.

Aquestes són algunes de les dades que contradiuen els postulats globalistes, ja que la dispersió de capital no sembla que creixi d'una manera extraordinària, i regions com l'Àfrica, l'Amèrica Llatina i parts importants de l'Àsia no aconsegueixen intervenir d'una manera significativa en l'escenari global. El nucli bàsic el formarien els països de l'OCDE, els nous països industrialitzats de l'est asiàtic i alguns de llatinoamericans, que tenen polítiques de lliure mercat i obertura al capital estranger i els sistemes econòmics dels quals estarien interrelacionats per mitjà dels intercanvis de béns i serveis i de capitals. La regionalització marcada configura un espai, de manera que es potencien determinats territoris o agrupacions de països que conformen un

³ «El rasgo que caracteriza la forma actual de globalización es el hecho de que la internacionalización de los mercados y de la producción está vinculada a la información y a la utilización de las nuevas tecnologías, diferenciándose de experiencias anteriores vinculadas a la búsqueda de materias primas y/o apertura de nuevos mercados» (Orman, 1994, citat a Vázquez, 1999:4).

⁴ Per molts, la gran mobilitat del capital financer de tipus especulatiu i la integració dels mercats financers conformen l'element més representatiu del procés de globalització de l'economia mundial. Segons Chomsky (1997), del 1970 al 1990, l'intercanvi de capital especulatiu ha passat del 10% de l'intercanvi total al 95%.

i imposa reduccions dels costos de la producció— ha forçat els estats a oferir condicions més avantatjoses a les empreses nacionals —per evitar-ne la fugida— i estrangeres —per atraure les inversions. La disminució regressiva d'impostos o els incentius de tipus fiscal en són alguns exemples. En aquesta línia, les condicions laborals i l'ocupació han esdevingut un element més de mercadeig, com un factor de producció que es pot manipular per millorar la competitivitat i la productivitat de l'empresa. Les reivindicacions de les empreses van dirigides a eliminar la protecció de l'ocupació, reduir els costos laborals no salarials, desmantellar els salaris mínims, descentralitzar la negociació dels convenis en l'àmbit d'empresa, ampliar les diferències salarials, reduir el poder dels sindicats o rebaixar els impostos sobre la renda (Martín Artiles, 1997).

La direcció sembla ben clara: una tendència a rebaixar les normes laborals vigents (Lee, 1997), reduir l'intervencionisme de les institucions laborals clàssiques i afavorir la desregulació del mercat, és a dir, que aquest estigui guiat per la lògica que ell mateix imposa: la competència com a llei suprema.

4.1.2. Totalitarisme de mercat

Les tendències dominants forcen la recuperació del paradigma de mercat com a principal rector de l'economia. Es tracta de proporcionar les condicions òptimes per al capital i la seva mobilitat, sense barreres ni elements que en minimitzin l'expansió i l'acumulació. D'aquesta manera, tots els dominis de la vida social i laboral queden en un segon terme, sotmesos a la valorització del capital privat (Etxezarreta, 1997) i a la raó competitiva. «Sota aquest esquema se suposa que cada individu, actuant aïlladament i competitivament en el mercat lliure a la recerca del seu èxit econòmic, contribueix a l'enriquiment de tots. (...) De tot això, en sorgeix la necessitat d'impulsar la competitivitat en tots els àmbits, com un bé en si mateix, independentment de qualsevol altra consideració, i també la veneració del mercat i de l'economia monetària. I, per tant, s'estableix com a objectiu suprem el creixement o l'expansió continuada de l'esfera dominada pel mercat, és a dir, per l'economia monetària» (Fernández, 1997: 296).

Els inversors internacionals, sobretot de capital financer de tipus especulatiu, que vol obtenir en el termini de temps més curt possible el màxim de beneficis possible, «vigilen» l'adequació de les economies nacionals a la lògica que estableix el mercat, de manera que, en el cas de trobar-hi objeccions, es produiria una fugida de capital financer i productiu que provocaria una disminució de la inversió i un estancament econòmic generalitzat. Com diu Garrett (1999: 888), «*el capital mòvil a nivel internacional (...) puede abandonar aquellas economías en las cuales la política económica no se ajuste a sus preferencias*» i és poc atractiva per als grans grups capitalistes.

Així, les economies nacionals es dirigeixen cap a un mínim comú denominador, és a dir, pressupostos equilibrats, control de la inflació, Estat mínim, disminució regressiva dels impostos i de les mesures proteccionistes, desregulació, liberalització, privatització, lliure mercat, etcètera, com a única política econòmica possible. És el que Ramonet (1995) anomena *pensament únic*, que arribaria a formar part del sentit comú: «*La traducción a términos ideológicos de pretensión universal de los intereses de un conjunto de fuerzas económicas, en especial, las del capital internacional*» (Ramonet, 1995:58).

El mercat i l'empresa privada han recuperat el protagonisme en la dinàmica econòmica; les institucions laborals tradicionals i l'Estat i els sindicats es veuen obligats a reformular la seva posició respecte al mercat i les relacions laborals. «Suposa el final d'un període en el qual s'acceptava, de manera generalitzada, que l'Estat era el garant del funcionament de l'economia per mitjà de les polítiques keynesianes o de la programació econòmica, i l'inici d'un altre en el qual el mercat es presenta com l'estructura de governació bàsica i preferida de la societat» (Tortosa, 1999).

El resultat de tot plegat és un disseny institucional que col·loca els governs nacionals sota la pressió de no poder desenvolupar polítiques monetàries i fiscals gaire autònomes i la temptació de reforçar les mesures antisocials com una manera de complir els seus compromisos financers i de crear un marc que atragui capitals foranis.

4.1.3. Noves formes d'intervencionisme estatal

Un dels elements que ha canviat d'una manera més notable és el rol dels estats en l'àmbit polític i econòmic. El model keynesià assignava un paper regulador a l'Estat, que intervenia i era present en el procés econòmic, i conferia als agents socials que participaven en les relacions laborals la funció de «*hacer compatibles*,

estats que es veuen obligats a adoptar règims fiscals, econòmics i de polítiques socials similars» (Weiss, 1998: 280).

A mesura que el mercat es va destacant de les institucions i imposa els seus criteris polítics i econòmics, el capitalisme esdevé més ingovernable (Weiss, 1998) i, per tant, els estats perden la capacitat de dirigir i regular l'economia nacional. «*Las fuerzas impersonales de los mercados mundiales (...) son hoy más poderosas que los Estados que supuestamente tienen la máxima autoridad política sobre la sociedad y la economía. Si antes los Estados eran los amos de los mercados, ahora son los mercados los que, en muchas cuestiones decisivas, son los amos de los gobiernos de los Estados*» (Strange, 1986, citat a Garrett, 1999: 883). Les funcions s'inverteixen de manera que «l'empresa es va convertint en l'organització del "govern" (*corporate governance*) de l'economia mundial amb el suport dels estats locals», mentre que aquests assumeixen la tasca de fer atractiu el propi territori al capital inversor i deleguen a les empreses la funció de garantir el desenvolupament econòmic del país (Etxezarreta, 1997: 140). «La tirania dels mercats financers, moltes vegades caòtics i destructius, imposa polítiques públiques fonamentalment monetaristes» (Alonso, 1997: 205).

Alguns analistes critiquen que, lluny de convertir-se en un element passiu, l'Estat passa a ser un agent actiu del capital internacionalitzat, de manera que legitima models de política econòmica favorables a la seva acumulació. Les empreses no poden prescindir dels suports dels governs, sinó que es recolzen en aquests per potenciar la seva actuació. No és que els estats tinguin menys poder polític; el fet que no l'exerceixin o que l'exerceixin en benefici d'altri no significa que no en disposin. Com apunta Cano (1998), la desregulació no és una absència de regulació de l'Estat, sinó que és el model de regulació escollit, i és, per tant, una neoregulació en què els mecanismes d'ordenació i integració social i laboral se sotmeten als imperatius del sistema econòmic. Si anteriorment hi havia un consens polític sobre l'augment dels drets de seguretat i de garantia laboral dels treballadors en el mercat, actualment es redueixen els nivells de protecció i reglamentació per facilitar la flexibilitat i poder competir a escala internacional en mercats cada cop més inestables i incerts.

L'anomenat Estat mínim en l'àmbit del treball, és a dir, l'absència d'intervencionisme estatal i la desregulació de les relacions laborals, possibilita les dinàmiques globalitzadores. Es transfereixen a l'àmbit del contracte individual de treball o a la negociació col·lectiva matèries que abans es reglamentaven amb caràcter obligatori i eren garantides per l'Estat (Cano, 1997), es flexibilitza l'entrada i la sortida del treballador o treballadora al mercat segons les necessitats productives, es redueix la protecció social, etcètera. És per això que el nou paper assignat als estats ha repercutit substancialment en la norma social de l'ocupació.

4.1.4. El nou paper dels sindicats

Els efectes de la globalització també repercuteixen en el paper dels sindicats en les relacions laborals. Hi ha molts autors que apunten que els sindicats s'han estancat o han entrat en una important crisi d'afiliació i presència social (Recio, 1997a). D'altres, en canvi, diuen que l'afiliació no ha disminuït en els països de la UE, sinó que durant el període que comprèn dels setanta als noranta sembla que hi ha hagut una tendència a l'alça i el percentatge de la força laboral subjecta als convenis col·lectius negociats pels sindicats ha augmentat (Navarro, 1999). Tots, però, estan d'acord en el fet que han perdut la força negociadora i el poder de defensar amb la mateixa intensitat els seus posicionaments. El que és cert és que les reivindicacions sindicals s'han caracteritzat tradicionalment pel fet d'anar en contra dels interessos capitalistes i, certament, no han mancat les propostes de canvis en la distribució de la renda, de reducció de la jornada o de millora de les condicions laborals dels treballadors. No obstant això, la seva oposició a l'actual model de mercat articulat per la lliure competència i el rebuig a l'accentuació de la vulnerabilitat laboral que la seva pràctica comporta no han tingut la transcendència que s'esperava. L'efecte de la globalització, en definitiva, s'ha traduït en una fortíssima erosió de les condicions que van permetre en dècades anteriors la conquesta de drets socials i l'enfortiment de l'acció sindical.

Són diversos els factors que ens han portat a aquesta situació:

- A. Augmenta la complexitat de l'estructura empresarial i, per tant, també la dificultat dels sindicats per controlar la situació dels seus treballadors. Les noves formes d'organització del treball han potenciat l'externalització de determinades activitats per mitjà de la subcontractació, i la internacionalització ha potenciat la deslocalització productiva de determinats processos a altres indrets. Aquest fet ha configurat un tipus d'empresa reticular i ramificat que superposa diversos marcs de regulació i diverses modalitats locals de negociació.

tradicionals actors socials en les relacions laborals, Estat i sindicats, han afavorit i guiat el mercat de treball vers la desregulació i la flexibilització.

Aquests canvis han estat formalitzats i impulsats en el terreny politicolaboral per les darreres reformes laborals produïdes d'ençà dels vuitanta a l'Estat espanyol. Les elevades taxes d'atur van servir de coartada per posar fi a les rigideses del mercat laboral i per trencar el principi d'estabilitat en el treball que imperava fins aleshores.

Cal dir que les diverses reformes laborals són denses, toquen múltiples aspectes i que ja hi ha una nombrosa bibliografia que les comenta àmpliament. Val la pena, però, fer-ne un breu repàs per comprovar com la tendència de la legislació laboral s'ha dirigit a augmentar la flexibilitat laboral i a renunciar a alguns dels principis més elementals de la norma social de l'ocupació.

La reforma laboral de 1984 és la primera que afecta fonamentalment les formes de contractació per assolir un mercat laboral flexible. La reforma perseguia tres objectius generals: «*Reducir incertidumbres empresariales y obstáculos a la contratación; crear un cuadro de figuras claras, estables y flexibles; y favorecer el ajuste de las fórmulas contractuales diseñadas a las características de los requerimientos del sistema productivo, es decir de las empresas*» (Cachón *et al.*, 1999: 285). L'impuls a les contractacions de durada temporal, que volia en darrer terme incentivar la creació d'ocupació, facilitar la inserció laboral dels joves i recuperar els treballadors aturats de llarga durada, es va ampliar de tal manera que aquestes contractacions van deixar de ser l'excepció per convertir-se en la regla (Montoya, 1999): es permeten contractes de durada determinada sense restriccions temporals importants en el tipus d'activitat que cal portar a terme i en les causes que en justifiquen la utilització.

Apareixen dotze modalitats de contractació temporal (Casas *et al.*, 1989, citat a Cachón *et al.*, 1999): els contractes temporals causals (contracte per a la realització d'una obra o un servei determinat, contracte eventual per circumstàncies de la producció, contracte d'interinitat o substitució i contracte per al llançament d'una nova activitat), el contracte temporal de foment de l'ocupació, els contractes temporals formatius (contracte en pràctiques i contracte per a la formació), els contractes temporals combinats a temps parcial (contracte de jubilació parcial i contracte de relleu) i els contractes temporals combinats amb altres tècniques d'ocupació assistida (contracte en convenis de col·laboració d'entitats públiques amb l'INEM, contracte d'ocupació rural en determinades zones geogràfiques i feines de col·laboració social).

Aquesta varietat va facilitar l'ús de la temporalitat en un munt de situacions diverses. La reforma va consolidar-la com a via natural d'accés al mercat laboral i va consagrar un sistema de relacions laborals clarament dualitzat (Del Rey *et al.*, 1999): un de netament proteccionista per als treballadors que d'una manera decreixent tenien una ocupació estable i un altre aplicable als assalariats, que d'una manera creixent es contractaven temporalment.

La generalització de la cultura de la temporalitat, amb la segmentació esmentada i la difusió d'alguns efectes negatius sobre la mateixa productivitat de les empreses o sobre la situació del treballador o treballadora dins d'aquella —formació, sinistralitat...—, van fer necessària una nova reformulació legislativa deu anys després.

La reforma de 1994, doncs, es va proposar corregir els aspectes perversos existents però mantenir, al mateix temps, la tendència a la flexibilització. Les directrius fonamentals van ser (Del Rey *et al.*, 1999; Montoya, 1999; Baylos, 1999; Miró *et al.*, 1999; Cachón *et al.*, 1999):

- Promoció de més mobilitat i flexibilitat interna —funcional i geogràfica— de les empreses.
- Reducció dels costos laborals globals i de gran part de les normes mínimes de regulació: augmenta el llistat de causes justificades d'acomiadament econòmic; es redueixen les garanties i els costos de l'acomiadament, la protecció social i la cobertura de la Seguretat Social segons la prestació laboral, etcètera.
- Diversificació i descentralització de les relacions laborals i configuració de l'empresa com a àmbit autònom de regulació: s'ofereix una pluralitat de figures reguladores, es potencia el protagonisme dels acords d'empresa, etcètera.

4.2. Noves tecnologies

Ja s'ha comentat en la introducció d'aquest capítol que un dels fenòmens essencials per conèixer l'escenari laboral actual és la incursió de les noves tecnologies de la informació i la comunicació (TIC), que l'han condicionat transformant-ne profundament el contingut i la forma en les tasques que el treballador o treballadora porta a terme, en els requisits de qualificació exigits pel mercat, en l'organització del treball o en els canvis sectorials que hi ha hagut en l'ocupació. Malgrat que aquesta transformació la provoca l'avenç tecnològic general que s'està produint en les societats occidentals avançades —de fet, aquí es parla sovint de nova tecnologia per fer referència al conjunt de tècniques de creació recent—, les anàlisis sovint se centren en les TIC, ja que el seu enorme potencial, «*su bajo coste, velocidad, fiabilidad, reducido tamaño y, sobre todo, su gran ámbito de aplicación*» (Watson, 1995: 291) han incidit molt especialment en la realitat laboral existent fins al moment i, fins i tot, han sobrepassat la mateixa esfera de l'ocupació per configurar-se com a potent element de mutació de la quotidianitat, de les vides de la gent en els seus afers diaris.

La magnitud del seu impacte és tal que ha portat molts analistes a afirmar que en l'actualitat s'està produint un veritable canvi d'era, de la industrial a la postindustrial o dels serveis, i que es conforma un nou model de societat, anomenada *cognitiva, del coneixement, de la informació*, etcètera, caracteritzada per una qualitat principal: la importància de la producció i la distribució no de valors materials, com era el cas de l'etapa precedent, sinó de valors simbòlics i intangibles (Barnet i Cavanagh, 1994). En aquest nou escenari, la informació esdevé la clau de l'èxit econòmic, polític i social. En paraules de Blanch (1996: 105), el canvi es fonamenta en «la desmaterialització de l'economia, el trànsit de la xemeneia al xip, del poder de la manufactura al de la informació i en el fet que el cost total del producte econòmic del sector industrial depèn cada cop menys de la matèria primera i de la mà d'obra (factors clau dels temps moderns)». Caldria afegir que depèn de la capacitat que es tingui per manipular la informació amb la màxima celeritat, abundància i precisió possibles. I això tan sols ha estat possible amb l'ús de les TIC, que permeten una millora de la velocitat i la precisió en el processament i la transmissió de la informació, un augment de la capacitat d'emmagatzemar-la, una flexibilitat més elevada i una possibilitat per al desenvolupament de xarxes de comunicació dins les organitzacions i entre aquestes (Freeman *et al.*, 1996).

La seva incidència, a més, es veu accentuada pels valors que en les societats occidentals s'associen a les noves tecnologies (Zubero, 1998): per una banda, el de progrés, a partir del qual es creu que el desenvolupament tecnològic és un procés autònom i lineal, no socialment determinat, i que comporta un avenç continu i acumulatiu; i per l'altra, el d'inevitabilitat, a partir del qual es creu que és una conseqüència de la «modernització». Sembla, per tant, que el desenvolupament econòmic passa actualment per la tecnològització, i alguns dels efectes negatius que ha produït sobre la norma social de l'ocupació es consideren mals necessaris.

Un dels efectes més debatuts pels analistes fa referència al balanç sobre els llocs de treball existents en el mercat. Un dels autors més difosos que tracten d'aquesta qüestió, Jeremy Rifkin, ja ha estat citat en el capítol anterior. Aquest, apocalíptic en els seus plantejaments, apunta que la nova tecnològització té essencialment un efecte destructor de llocs de treball, el que ell anomena *desocupació tecnològica*, que està portant les societats contemporànies al final del treball. «*Los países más desarrollados deben enfrentarse a un paro tecnológico creciente a medida que las empresas multinacionales construyen y ponen en marcha métodos productivos basados en las últimas tecnologías*» (Rifkin, 1996: 25). La millora en les tecnologies de producció mitjançant la informatització, la robotització i la reenginyeria ha implicat un increment en l'eficiència de les empreses, de manera que ha millorat la velocitat de producció i al mateix temps ha reduït la necessitat de mà d'obra. D'altres, en canvi, més moderats i optimistes, se situen en plantejaments oposats als de Rifkin i insisteixen en els efectes compensatoris del progrés tecnològic, que genera ocupacions a causa del benestar econòmic que comporta la seva aplicació: l'increment de la productivitat i de la demanda de nous productes, la millora qualitativa dels ja existents o la reducció dels seus preus són elements que contribuirien al creixement de l'ocupació —a llarg termini. Entre aquests dos pols, es configura un continu de tesis que matisen la relació entre tecnologia i ocupació. Reproduïm a continuació la classificació de les diverses aproximacions a aquesta matèria.

- *Optimistes clàssics*: com qualsevol progrés, les noves tecnologies es traduiran a llarg termini en expansió i ocupació.
- *Nous optimistes*: les noves tecnologies permeten fer un salt qualitatiu sense precedents. Transformaran radicalment el conjunt d'activitats humanes, permetran l'aparició d'una nova plena ocupació fundada en nous productes, nous serveis, nous camps d'ocupació.

salaris i sobre la capacitat del mateix treballador o treballadora de defensar determinats drets que abans semblaven inqüestionables.

- B. Les noves tecnologies permeten millorar qualitativament i quantitativament els canals de comunicació amb elements externs a l'empresa, fet que facilita estratègies d'externalització d'algunes parts del procés productiu per mitjà de la subcontractació d'aquestes a altres empreses o a persones autònomes. Com diu Recio (1997a), potser la incidència més important no ha estat simplement el desplaçament d'ocupació, sinó el reforçament de les possibilitats de control remot, la qual cosa ha afavorit que es descentralitzi la producció en diverses unitats autònomes i ha mantingut la centralització del control. D'aquesta manera, l'espai assalariat es debilita i emmudeix (Torres, 1999) i el mercat esdevé més segmentat i fragmentat, ja que, d'una banda, hi ha molts treballadors que ocupen zones perifèriques de la producció i, de l'altra, els projectes col·lectius i els lligams socials fruit de l'experiència a la feina es veuen notablement obstaculitzats. És el cas, per exemple, del teletreball, una nova forma laboral en la qual la persona treballa sense un contacte presencial amb l'empresa o amb la resta dels membres d'aquesta.

En la mateixa direcció, les oportunitats comunicatives que ofereixen les TIC permeten la internacionalització de certs serveis que abans no podien fer-se fora de la pròpia zona de consum (Freeman *et al.*, 1996). El poder disciplinador que té per als estats i sindicats la possibilitat d'una deslocalització massiva fa que la preservació de les condicions laborals passi a un segon terme. Ja s'entreveu que l'expansió tecnològica i el procés de globalització estan íntimament associats. «Els canvis d'escala (globalització) i d'era (postindustrialització) no constitueixen dos fenòmens independents ni separables, sinó interdependents, integrats en un únic procés de transformació de l'espai-temps laboral» (Blanch, 1996: 105). Aquest aspecte ja queda palès en l'aproximació de Castells (1997) al fenomen de la globalització que hem assenyalat anteriorment. L'autor diu que la característica que defineix l'economia global diferenciada de l'economia mundial existent en el passat és la seva capacitat d'utilitzar la nova infraestructura proporcionada per les TIC per funcionar com una unitat a escala planetària. No cal dir que, en tant que les noves tecnologies participen activament en el procés globalitzador i el potencien, també reforcen els efectes que la globalització provoca sobre la norma social de l'ocupació.

- C. Les noves tecnologies permeten afrontar en l'àmbit tecnicoorganitzatiu un mercat cada cop més inestable i fluctuant i una demanda més diversificada i personalitzada (Santos, 1995). Ens trobem en un context de profund canvi de model productiu i d'organització del treball: es deixa enrere el model taylorista-fordista i prenen força aquells models caracteritzats per la flexibilitat (especialització flexible, *just in time*, etcètera), per la capacitat d'adaptar la producció de l'empresa a les demandes específiques que el mercat reclama —sèries de productes quantitativament més curtes i qualitativament més elaborades i diversificades. Les noves tecnologies impulsen una nova organització del treball caracteritzada per la reducció del nombre de fases de fabricació que componen l'activitat productiva, la integració de les seves funcions, l'agrupació d'equips de treball (Lope Peña, 1996) o la transformació del treballador o treballadora especialitzat, àmpliament representat en les famoses cadenes de muntatge fordistes en un treballador o treballadora polivalent i funcionalment mòbil (Blasco, 1999) que s'adapta a diferents llocs segons les necessitats canviants que ha d'afrontar l'empresa.

La tendència a la desagregació —divisió en parts cada vegada més petites, atomització de funcions en el si d'una organització altament diferenciada— s'ha traduït en un important factor de fragmentació laboral, de pèrdua dels universos professionals i de dissolució de les solidaritats col·lectives. La versatilitat funcional que permet la nova tecnologia ha produït una multiplicació de les categories laborals i ha difuminat els dominis professionals i la identificació que tenia el treballador o treballadora amb la seva professió. «L'actual crisi d'ocupació no solament s'allunya d'una professió definida per una proporció elevada de gent, durant molt de temps o indefinidament, sinó que fa canviar molta més gent de professió o categoria amb una freqüència que no es donava en el passat i per motius molt allunyats de la pròpia voluntat» (Miguélez, 1998).

- D. Les noves tecnologies no han modificat tan sols el procés productiu —com ja hem apuntat—, sinó també la naturalesa dels llocs de treball i els requeriments de qualificació que el treballador o treballadora ha de posar en pràctica, de manera que es pot dir que la nova ocupació que es genera en el nucli de la innovació tecnològica i en el seu entorn és notablement diferent de la tradicional (Torres, 1999). En relació amb aquesta qüestió, hi ha un enfrontament entre les visions de la «modernització» i les de la «degradació» del treball. Els primers diuen que l'automatització-robotització solament té conseqüències beneficioses, ja que els llocs de treball que elimina, sobretot en el sector industrial, són els de tasques repetitives i manuals, de més implicació física, més nocius i degradants per al treballador o treballadora (Freeman *et*

més. Això indicaria que l'evolució de l'estructura ocupacional tendeix a desplaçar-se cap al sector terciari en detriment de les ocupacions agrícoles i obreres.

Taula 3. Taxa d'ocupació per sector econòmic. Espanya (%)

Sector	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Agricultura	15,1	13,5	12,6	11,3	10,5	10,3	10,4	9,6	9,3	9,0	8,8	7,7	7,1
Indústria	23,8	23,7	23,8	23,0	22,9	21,7	21,2	20,7	20,2	19,9	20,2	20,3	19,9
Construcció	8,2	9,1	9,4	10,0	9,7	9,5	8,6	9,4	9,2	9,7	9,5	10,2	10,8
Serveis	52,9	53,7	54,2	55,7	56,9	58,5	59,8	60,2	61,3	61,4	61,5	61,7	62,2
Total	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'EPA.

Les anàlisis han aportat diverses explicacions de l'apogeu ocupacional del sector serveis. Alguns subratllen que la progressiva complexitat del treball que hem apuntat anteriorment ha comportat el creixement de les activitats de coordinació, planificació, organització i consultoria englobades en l'àmbit terciari. Altres han assenyalat com la seva expansió està relacionada amb els canvis en les pautes de consum i la proliferació de noves necessitats de béns i serveis personals i socials. També s'ha argumentat que la creixent demanda de serveis a les empreses i les possibilitats de subcontractació han traslladat al sector terciari una part de l'ocupació que abans hi havia en la indústria. Finalment, s'ha afegit que el creixement dels serveis el causa la capacitat d'absorbir l'excés de mà d'obra fruit de l'estalvi en la producció industrial per la incorporació de les noves tecnologies.

La terciarització ha facilitat alguns canvis en la norma social de l'ocupació. Ja hem assenyalat en apartats anteriors que la subcontractació situa el treballador o treballadora en una zona perifèrica de l'empresa i que fragmenta els espais laborals, fets que debiliten les identitats col·lectives creades en el procés d'industrialització i que havien permès l'assoliment dels drets sociolaborals que formen part de la norma social de l'ocupació. A més, el sector serveis es caracteritza pel predomini de la petita empresa amb una presència sindical escassa i per unes relacions laborals individualitzades.

Això ha facilitat un augment notable de la precarietat i l'heterogeneïtat laborals. Una economia de serveis ocupa legions de venedors, cambriers, secretàries i caixers amb condicions precàries (Martín Artiles, 1997), amb una alta mobilitat i amb una escassa permanència en un mateix tipus de lloc de treball. Aquest sector no es compon solament de professions d'informació, coneixement i qualificació elevades, sinó que abunden ocupacions que sota el mateix rètol de serveis amaguen un proletariat nou i ampli, format per treballadors precaris, mal pagats i marginats, en part ocupats com a força de treball flexible en la perifèria de les noves empreses industrials i en part confinats als treballs no qualificats dels serveis (Santos, 1995).

4.4. Atur massiu

Un altre element que intervé decisivament en la crisi de la norma social de l'ocupació es deriva de la incapacitat que mostra el sistema socioeconòmic en general i les empreses en particular per respondre eficaçment a les crisis econòmiques produïdes d'ençà de l'any 1973. La major part del cost social es va traslladar al mercat laboral, la qual cosa va originar un augment massiu de la taxa de desocupació, que va assolir el 25 % de la població activa en els pitjors moments. La desocupació es consolida i deixa de ser conjuntural per convertir-se en un problema estructural amb dramàtiques repercussions socials: esdevé, en definitiva, un factor intrínsec i definitori de la mateixa crisi del treball/ocupació que caracteritza actualment les societats occidentals.

S'han donat diverses raons per explicar l'atur massiu del mercat laboral espanyol, algunes de les quals se centren en els factors econòmics (*jobless*) i d'altres en les causes personals (*workless*). En aquest punt ens servirem de les explicacions que aporta Recio (1997b), que són les següents: la rigidesa del mercat laboral; l'augment excessiu dels salaris, que hauria provocat l'alça de preus corresponent i hauria generat així una pèrdua de competitivitat dels productes espanyols i una substitució d'aquests per béns d'importació; les excessives prestacions per desocupació; la persistència de les polítiques de moderació salarial i restricció

4.5. Flexibilització laboral

La ràpida difusió i els efectes perversos que ha generat sobre l'ocupació han situat l'estratègia de la flexibilització en el centre del debat sociolaboral actual. La seva aparició i propagació s'ha vist afavorida per les diverses dinàmiques analitzades en els apartats anteriors:

- un context econòmic competitiu i incert que reclama insistentment la desregulació de l'activitat econòmica i la lluita contra les seves rigideses;
- un context tecnològic que fa possible repensar l'organització del treball vigent fins aleshores;
- un context polític que tendeix a reduir el cost de la flexibilitat fruit de l'omissió o la submissió de l'Estat i de la feblesa dels sindicats enfront de la lògica del mercat, i
- un context social amenaçat pel problema de l'atur massiu, utilitzat per demostrar la ineficiència del sistema anterior, que fa necessària la generació de feina sota qualsevol condició i que justifica políticament i socialment les accions encaminades a dinamitzar el mercat de treball mitjançant la supressió de les seves rigideses estructurals —salari, contractació, acomiadament, etcètera.

El resultat ha estat la generalització de la flexibilització com a manera natural i necessària de dirigir l'esfera econòmica i sociolaboral i la difusió d'una concepció de treball com a cost de producció que ha de ser reduït a la mínima expressió.

4.5.1. Per a l'empresari, el recurs de la flexibilització

Les empreses, immerses en un nou escenari fluctuant i inestable, fruit de la competitivitat creixent, troben en les rigideses del mercat laboral un important obstacle per a la seva adequació funcional i econòmica a l'entorn. Per afrontar aquesta disfuncionalitat s'ha impulsat amb força l'estratègia de la flexibilització, principalment del treball i la mà d'obra, com a garantia d'equilibri, sostenibilitat i control, sense la qual les empreses es veurien abocades al fracàs. Des de l'òptica de l'empresari, doncs, la flexibilització pren unes connotacions marcadament positives i es presenta com a prioritat indispensable per resoldre els problemes d'adaptació.

Efectivament, a diferència de com sovint és tractada en la literatura sociològica, la flexibilització no té un valor negatiu *per se*. El problema apareix quan es posa en pràctica sense restriccions, amb l'única pauta d'afavorir en cada moment particular l'acumulació dels màxims beneficis possibles, concentrant en el treballador o treballadora tota la incertesa del mercat i «jugant-t'hi» segons les circumstàncies del moment. Com adverteix Atkinson (1994: 459), la flexibilitat ha tendit «*a originarse desde los empresarios y a instrumentarse en interés de los mismos*». No cal citar casos d'empreses que al mateix temps que obtenen balanços econòmics impressionants redueixen plantilles, subcontracten i, en definitiva, aprofiten els avantatges que ofereix aquesta nova organització del mercat per assolir uns resultats encara més positius. El problema, doncs, apareix quan la generalització d'aquesta pràctica amenaça les condicions laborals del treballador o treballadora i la qualitat de la feina; quan s'afavoreix, en definitiva, la quantitat de guanys d'uns quants en detriment de la qualitat de vida de la majoria. És per aquest motiu que la flexibilització laboral no s'ha de valorar únicament en termes de rendiment econòmic, sinó que té una marcada dimensió política — comporta maneres d'interpretar la realitat, de considerar els treballadors i de valorar el capital— amb dramàtiques repercussions socials —comporta el debilitament de drets fonamentals.

En aquesta línia, Cano (1998) parla de perspectiva simple i complexa de la flexibilitat, segons el tipus d'adaptació i l'ajustament que porta a terme l'empresa. En el primer cas, es tracta d'una resposta reactiva a la variabilitat de la demanda, que afecta la política d'ocupació de l'empresa, amb acomiadaments, contractacions o canvis en la jornada segons les necessitats. En el segon cas, es tracta d'una resposta integrada i proactiva, que afecta l'organització de l'empresa, que implica la incorporació de la innovació tecnològica i organitzativa per anticipar-se als canvis incerts de l'entorn. La primera resposta trasllada el cost de la inestabilitat de la demanda als treballadors en forma de precarietat i, per tant, afecta principalment els sectors del mercat laboral més febles i situats a la perifèria del procés productiu. La segona, no obstant això, requereix una certa estabilitat dels treballadors, el foment de la seva preparació i formació i una implicació més gran en els canvis productius. Comporta, doncs, un nou model de gestió de la força de treball que busca la flexibilitat per la via dels nivells de qualificació més elevats, la professionalització, la mobilitat i la polivalència. Com diu Cano (1998), s'estaria produint una flexibilització a dues velocitats: la primera, que

4.5.1.2. *Flexibilitat funcional*

És una forma de flexibilitat interna que es caracteritza per la capacitat de modificar el desplegament de treballadors i les tasques assignades a aquests segons les necessitats organitzatives de l'empresa. Algunes càrregues de feina són volàtils i efímeres i s'ha d'organitzar la força de treball per aconseguir-les amb la màxima eficàcia. S'estan fent servir noves tècniques de recursos humans per millorar la resposta de les organitzacions, enteses com a grups de treball, a les demandes canviants del medi. Cultura organitzacional, equips de treball i aprenentatge organitzacional són nous conceptes que han transformat l'antiga organització taylorista, caracteritzada per la rigidesa en els llocs de treball, en l'actual organització de flexibilitat i dinamisme creixents, en què es tendeix cada vegada més a la formació d'equips centrals de treballadors altament qualificats, amb un alt grau d'autonomia i iniciativa i que tenen l'absoluta confiança i compromís de l'empresa. A aquests se'ls demana polivalència —reorganització de les competències associades a la feina, de tal manera que el treballador o treballadora pugui desenvolupar aquestes competències en una gamma de tasques més àmplia— i mobilitat funcional —intercanvi de treballadors entre tasques i llocs de treball diferents dins de l'organització— per poder respondre a la demanda canviant. Els límits i els dominis professionals queden, així, difuminats.

4.5.1.3. *Flexibilitat per distanciament*

És una forma de flexibilitat externa caracteritzada pel «*desplazamiento de los contratos de trabajo por contratos comerciales*» (Atkinson, 1994: 461). Aquesta estratègia afavoreix la descentralització de l'empresa externalitzant d'una manera permanent determinades parts del procés productiu o fent-ho en moments en els quals l'excessiva càrrega de feina sobrepassa les possibilitats de l'empresa. Es podria dir que la flexibilitat per distanciament permet reduir els costos salarials indirectes —seguretat social, protecció social, prejubilacions...— i els riscos que la incertesa del mercat crea sobre la sostenibilitat de l'empresa: es tracta de traslladar a altri la gestió de les flexibilitats funcional, numèrica i salarial i dels problemes que poden representar càrregues excessives de costos contractuals en períodes de demanda decreixent. La manifestació més clara és la subcontractació, encara que diversos autors hi inclouen també algunes modalitats de treball submergit, de treball a domicili i de treball autònom. El problema principal associat a aquesta estratègia és que l'externalització pot afectar el compromís i la implicació que pren el treballador o treballadora extern amb l'empresa contractant i, per tant, pot tenir efectes perjudicials sobre la qualitat del servei que ofereix.

4.5.1.4. *Flexibilitat salarial*

Es caracteritza per la capacitat de sotmetre les estructures de pagament a paràmetres estrictament productius, és a dir, d'ajustar el cost salarial del treballador o treballadora als beneficis que aquest produeix a l'empresa. Sovint s'ha comentat que les rígides estructures salarials han fet que moltes empreses no suportessin l'adaptació a les turbulències dels mercats actuals i que, com a conseqüència, destruïssin llocs de treball a canvi de tecnologia o emprenguessin estratègies encaminades a la moderació salarial. Es diu que «*los salarios deben adaptarse a las circunstancias con el objetivo de permitir que las empresas adapten los costes salariales*» (Recio, 1997b: 165) a la producció. D'aquesta manera, el pes dels salaris és sensible a la situació econòmica de l'empresa/sector/Estat i la seva quantitat està estretament vinculada al rendiment del treballador o treballadora i a l'acompliment dels objectius de productivitat estimats.

El model d'Atkinson recull algunes de les estratègies que l'empresa pot posar en pràctica per aconseguir una capacitat òptima d'adaptació enfront dels canvis de l'entorn. Hi ha altres modalitats, com la flexibilitat geogràfica —mobilitat per buscar els espais més propicis, molt pròpia de la dinàmica globalitzadora— la flexibilitat de temps —reorganització dels temps de treball, allargant o reduint la jornada laboral i adaptant els torns i els horaris laborals—, la flexibilitat del procés de treball —incorporació de noves estratègies productives, com la tecnologia programable o el *just in time*, que suprimeix els inventaris i estableix una relació més estreta amb el proveïdor i el client—, etcètera.

4.5.1.5. *Efectes de la flexibilitat*

Ja hem esmentat alguns dels efectes específics de la creixent flexibilitat laboral que està impregnant el mercat de treball. Des d'un punt de vista més global, la flexibilitat ha provocat tres grans efectes que són especialment

es configura com a destinatari principal de les esmentades condicions laborals adverses. L'apartat següent aprofundeix en les feines atípiques i precàries dels joves.

4.5.2. Per al jove, la imposició de la precarietat

La generalització de la flexibilitat laboral que s'ha promogut des de les empreses com a recurs per reduir els costos laborals i optimitzar així el rendiment de l'activitat productiva ha comportat, com ja s'ha indicat anteriorment, una degradació de les condicions laborals dels treballadors en un nombre creixent de llocs. Aquesta nova realitat sociolaboral produïda per la crisi de la norma social de l'ocupació es posa de manifest en forma de precarietat i configura l'escenari que el jove es veu obligat a afrontar en el seu procés d'inserció laboral.

Es creia que la flexibilització havia d'afavorir que els joves s'incorporessin al mercat laboral. El fet cert és que, efectivament, hi ha un augment de la creació de llocs i, per tant, més possibilitats que aquesta es tradueixi en més oportunitats de trobar feina. Ara bé, els llocs que s'ofereixen estan subjectes a una elevada rotació i són sovint poc qualificats, mal remunerats, sense una protecció legal adequada i sense perspectives de promoció; en definitiva, conformen una experiència laboral poc positiva des del punt de vista que asseguri, o si més no afavoreixi, la permanència en el mercat de treball.

S'observa, així, que el context al qual s'enfronta el jove està marcat per la contradicció que d'una banda, cada vegada més el valor del treball s'ha generalitzat com a signe d'adultesa, com a meta que cal que el jove assoleixi i com a condició necessària per a l'emancipació de la família i l'autodeterminació; de l'altra, la feina a la qual és possible accedir és d'una qualitat cada vegada més precària, incapaç d'atorgar la seguretat i l'estabilitat necessàries per constituir-se en base d'un projecte de vida independent sostenible.

En el capítol següent s'aprofundeix en aquesta qüestió. El que interessa aquí és perfilar les característiques que tenen els llocs de treball emergents d'ençà de la crisi de la norma social de l'ocupació: per què són considerats precaris? La novetat rau en la relació atípica que manté el jove amb l'empresa, sobretot en aquells aspectes que defineixen la continuïtat i el control de la seva trajectòria laboral i professional. En els estudis especialitzats és freqüent trobar determinades formes d'ocupació sota la denominació d'*ocupació irregular*, *ocupació aliena a la norma* o *ocupació atípica* per descriure el treball que no és assalariat, a temps complet o amb caràcter permanent (De Grip *et al.*, 1997), oposat a les formes «tradicionals» característiques del fordisme i de l'Estat del benestar: les que s'adeien a la norma social de l'ocupació.

El canvi s'ha normalitzat fins al punt que actualment es qüestiona si les feines considerades atípiques són realment atípiques. Com diu Treu (1993: 222), han proliferat tantes formes de treball atípiques que «*el adjetivo 'atípico' no tiene ya sentido en la mayoría de casos*». Des dels anys vuitanta, han anat creixent d'una manera sostinguda les feines irregulars, de manera que s'han consolidat com a nova característica estable i normal del mercat laboral. «*El empleo atípico, en sus distintas formas, se ha consolidado y afecta a un porcentaje creciente de la fuerza de trabajo*» (Recio, 1997b: 222). Així, doncs, sembla evident que els treballs atípics ja no es poden considerar en el sentit de nous o inusuals, però sí en l'accepció de peculiars: representen la manera particular com el mercat laboral evidencia les ruptures normatives que s'han produït darrerament al voltant del treball. Les feines atípiques representen formes que s'allunyen de la norma social de l'ocupació i dels valors de referència en la definició històrica —moderna— de treball (Cano, 1994, citat a Beltrán 1999). Entre aquestes formes atípiques d'ocupació trobem el treball temporal o de durada determinada, el treball a temps parcial, el treball submergit, el treball autònom, el treball a domicili o el teletreball, modalitats que afecten de manera molt especial els joves.

Sovint s'identifica l'atipicitat amb la precarietat. Això no obstant, cal puntualitzar que ni totes les feines considerades atípiques són precàries —per exemple, els contractes a temps parcial poden ser un recurs per compaginar les tasques professionals en llocs qualificats amb els compromisos familiars—, ni totes les feines considerades precàries són atípiques —per exemple, l'economia submergida no és un fenomen recent, exclusiu del moment actual. Com apunten Offe (1997) i Cano (1998), la precarietat no està lligada *per se* a formes determinades de modalitat contractual i d'ocupació, sinó que s'hauria de parlar de dimensions de precarietat que afecten en més o menys mesura la gran majoria de llocs de treball. És per aquest motiu que aquest treball se centra fonamentalment en les característiques que articulen i defineixen el canvi normatiu.

— I, finalment, la quarta fa referència a la insuficiència i la reducció de la protecció social. La protecció social augmenta el control i les garanties de subsistència en el futur i, per tant, la seva reducció es tradueix en incertesa i vulnerabilitat per al treballador o treballadora. Com apunta Miró (1999: 42), aquesta dimensió s'ha accentuat no tan sols per una reducció efectiva de la protecció social en les feines estables, sinó també pel desenvolupament de la contractació temporal i a temps parcial, que porta els col·lectius més febles a no poder gaudir dels avantatges de la protecció social, ja que es produeix «una discriminació indirecta per la necessitat de cobrir determinats períodes de temps per accedir a les prestacions».

Aquestes dimensions són l'expressió més evident de la crisi de la norma social de l'ocupació i un clar reflex dels efectes que produeix sobre el treballador o treballadora.

4.6. Emergència d'una nova norma social de l'ocupació en la subjectivitat juvenil

La precarietat es pot identificar-se amb processos més o menys objectius relatius al treball i a les condicions laborals, però implica també processos simbòlics i formes de subjectivació —desigs, expectatives, valoració del treball, etcètera— que porten a identificar i a viure la pròpia experiència laboral com a precària. Es pot dir que les condicions esdevenen realment precàries quan l'individu hi percep un efecte negatiu sobre la seva situació personal i la seva condició laboral. En aquest apartat s'analitza com les transformacions advingudes al voltant del treball en el terreny polític, econòmic i laboral, que han ocasionat la comentada crisi de la norma social de l'ocupació, troben constatació i suport en el terreny de la subjectivació del jove. Com afecta aquesta crisi les experiències concretes, les representacions laborals, les expectatives dels joves que viuen els canvis? Quines estratègies posen en pràctica per afrontar les dinàmiques precaritzadores? Aquestes són algunes de les qüestions que s'aborden a continuació.

De l'exposició següent no se'n pot extreure un retrat generalitzable als joves com a col·lectiu. No es tracta d'analitzar un model estàndard, sinó d'evidenciar formes de subjectivació que representen una ruptura real de la norma social de l'ocupació i que tenen una relació molt directa amb la situació personal particular de cada jove. Per aprofundir en aquesta qüestió, farem servir els diversos elements normatius detallats en la introducció d'aquest capítol.

4.6.1. Ciutadania vs. individualització

El primer dels elements normatius assenyalats fa referència a la feina com a dret i deure dels individus com a ciutadans. La ciutadania social constituïa la base del model de benestar vigent d'ençà de la reconstrucció després de la Segona Guerra Mundial i tenia l'eix fonamental en la idea del treball com a principal forma de participació social, econòmica i política de l'individu en la societat, com a valor d'inclusió i integració social, com a «bé» que calia preservar des de totes les instàncies polítiques i econòmiques per mitjà de la regulació keynesiana. La ciutadania es convertia en l'element d'identitat fonamental dins d'un joc de regulació que determinava normes i valors socials paral·lels i funcionals als processos d'acumulació econòmica (Alonso, 1999). El treball era un dret en tant que per mitjà d'aquest la societat assignava un lloc a l'individu (Offe, 1992), i un deure en tant que permetia sostenir l'Estat del benestar.

Succeeix, però, que la identitat entre treball i ciutadania en aquests moments està radicalment amenaçada per les forces que governen la norma social de l'ocupació. El resultat de la crisi de la societat del treball ha estat el fort procés de fragmentació, d'individualització i de desafiliació o de pèrdua de les seves referències i suports institucionals que en l'era moderna havia tingut el treball. La combinació atur-precarietat multiplica els itineraris, degrada les condicions laborals, fa créixer la vulnerabilitat i, com a conseqüència de tot plegat, erosiona els lligams socials que unien l'individu, a partir de la feina com a pilar de cohesió social, a la vida comunitària. La desestructuració general resultant de les experiències laborals intermitents i desprotegides accentua l'emergència d'«una cultura individualista, hipermeritocràtica, fuertemente promocionista i narcisista» (Alonso, 1999: 13).

P12. Si el treballador o treballadora fa la feina ben feta, tampoc s'ha de preocupar de res. També s'ha d'entendre que l'amo et faci començar amb unes condicions merdoses i, si ho fas bé, vagis millorant.

P11. La verdad es que para no tener problemas de trabajo uno tiene que ser el mejor y demostrar que puede hacer el trabajo como nadie. Si no, te echan y «¡el siguiente!». (...) Nadie te regala nada, es uno mismo quien tiene que ganárselo todo.

Assalariats, 20-24 anys	1988	1990	1992	1994	1996	1998	2000
Contracte de durada indefinida	38,2	24,1	18,4	17,4	15,5	17,5	21,8
Contracte temporal	30,9	37,9	40,8	41,3	42,2	41,2	39,1
Aprenentatge, formació o pràctica	1,1	0,9	1,6	1,1	2,7	2,9	2,0
Estacional o de temporada	9,0	5,7	3,5	3,1	2,3	2,8	2,3
Cobertura (període de prova)	0,0	0,0	0,6	0,2	0,3	0,5	0,6
Cobertura (absència total o parcial d'un altre treballador)	0,0	0,0	0,6	0,6	0,7	0,6	0,7
Obra o servei	0,0	0,0	2,6	3,4	4,7	7,3	8,2
Altres	20,8	31,3	32,0	32,7	31,5	27,2	25,3
Total	100	100	100	100	100	100	100

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'EPA.

La ruptura del principi d'estabilitat seria, segons Cano (1997), un dels principals elements generadors de precarietat laboral. Els analistes diuen que la temporalitat ha comportat per als treballadors veure's immersos en una espiral d'instabilitat caracteritzada per la inseguretat, el descontrol, la indefensió, la desorganització dels espais i els temps vitals, la impossibilitat de planificar el futur, etcètera. Això no obstant, els joves, molts d'ells socialitzats en el treball temporal, disposen dels mecanismes d'adaptació necessaris per relativitzar i atenuar els efectes de la instabilitat laboral. El jove aprèn a moure's en el mercat mitjançant la lògica de l'«avui aquí, demà ja es veurà», i troba la seva estabilitat, potser fictícia però beneficiosa, en una espècie de temporalitat de la instabilitat: en el moment present accepta la incertesa de la continuïtat en el lloc de treball, ja que la seva condició de jove li ho permet, però no en el futur, quan serà adult i les responsabilitats l'obligaran a establir-se. Com diu Obeso (1997:39), «*el trabajo temporal no es problema, sobre todo si es de corta duración y no se desea la seguridad en el trabajo*». El no-desig o, millor dit, el desig ajornat naturalitza i fa suportable la instabilitat.

P16. Jo ara estic fent de carter, però sé que és una feina temporal... Jo ja sé que no vull treballar tota la vida d'això.

P7. Ara sóc jove i aquestes coses se'm permeten... A casa ja m'ho diuen, que busqui una feina millor... tenen por que vulgui treballar en aquestes condicions tota la vida... Però jo ja tinc clar que no, que més endavant ja buscaré alguna cosa millor, més definitiva.

L'allargament de la joventut normalitza els joves, que, probablement impeditos per les dificultats de trobar una feina estable, encara no han emprès projectes de vida que requereixin una seguretat i una estabilitat en la feina. No és incongruent amb «ser jove» voler fer feines precàries d'una manera temporal mentre no siguin contràries als propis interessos.

E. ¿No es importante la estabilidad para los jóvenes?

P15. A ver, yo siempre lo relaciono con la independencia, porque claro, si me hacen un contrato de pocos meses, tampoco me voy a arriesgar a independizarme, por ejemplo, porque cuando se me acabe el contrato, si no me lo renuevan, ¿qué hago? Entonces ya... no es tan importante. Supongo que cuando tienes una familia y tienes que dar de comer a tus hijos, ya no puedes tener un mes un trabajo y otro mes no. Supongo yo que necesitarás más estabilidad. Pero ahora mismo, mientras tengas la estabilidad en casa, pasas un poco de lo otro.

Un fenomen que atenua els efectes psicosocials que podria representar per al jove la ruptura del principi d'estabilitat és el trasllat de la centralitat del treball a altres esferes. La feina ja no representa l'espai estructurador per excel·lència. Les activitats extralaborals, caracteritzades per una estabilitat més gran, tenen una gran significació per a la vida del jove: tenen la capacitat de donar sentit i organitzar els espais i els temps vitals.

discriminación y su inestabilidad (...), pero el hecho de estar activos les proporciona mejores expectativas laborales» (Agulló, 1997: 254).

P8. Como mínimo, ya estoy dentro. Después quién sabe si eso me permitirá seguir en mejores condiciones.

E. ¿Crees que a los jóvenes les da igual tener un contrato temporal?

P3. Sí, yo creo que pasa mucho, porque ya es difícil encontrar trabajo; pues mira, si te hacen un contrato temporal... O sea, no creo que le preocupe tanto a la gente, porque como lo que quiere es trabajar, no se van a poner a decir: «Es que este contrato no sé qué». No creo que le preocupe mucho a la gente.

Aquests llocs, sovint, estan mancats de responsabilitat i no requereixen alts nivells de compromís del treballador o treballadora. Això representa, per una banda, una possibilitat per al jove d'adaptar l'esfera del treball als interessos personals i a les necessitats que es generen des de l'esfera de l'oci i el consum, i per l'altra, una oportunitat de treballar sense haver de renunciar a les activitats que tenen més rellevància per a ell —els estudis, els amics, etcètera.

P16. Ara necessitava immediatament diners per treure'm el carnet de conduir i per això m'he posat a treballar de carter. Després ja buscaré alguna cosa millor amb més tranquil·litat. (...) Aquesta feina em permet ser més independent de casa meua i compaginar-ho amb els estudis.

Per a molts joves, la feina es converteix en una necessitat que cal assumir per poder adquirir més autonomia econòmica respecte als progenitors; sovint, les fórmules utilitzades i la posició que ocupen en relació amb l'empresa no tenen un paper determinant. És per aquest motiu que la feina ha de satisfer la finalitat lucrativa sense que reporti complicacions afegides.

P12. Estic contenta de no tenir grans preocupacions a la feina... i, molt important, tampoc a fora. Sé que quan arriba l'hora de plegar, m'oblido de tot fins a l'endemà i em puc dedicar a fer el que més em ve de gust en aquell moment. D'alguna manera, es podria dir que la creativitat o activitats més... per dir-ho d'alguna manera, activitats més intel·lectuals... o, ja m'entens, més realitzadores, les puc fer fora de la feina.

E. A què et refereixes?

P12. Doncs, per exemple, llegeixo bastant, practico la natació, m'agrada anar al cinema o al teatre, toco el piano, sóc monitora d'esplai... jo què sé; són coses on et pots sentir realitzada i bé amb tu mateixa, sabent que fas coses de profit. Sóc conscient que amb la feina del súper no puc buscar grans coses... ni, de fet, les busco. A mi, mentre em paguin a final de mes ja m'està bé.

E. I què, t'agrada de la feina al bar?

P10. (...) M'agrada també poder guanyar alguns diners fàcils i no tenir lligams més forts ni tenir gent que et passi la cartilla de les coses que fas o deixes de fer.

El jove valora la independència que representen les noves relacions laborals afeblides com una oportunitat per ser amo i guia de la pròpia trajectòria, sotmesa exclusivament als seus interessos personals i professionals i no a les imposicions de l'empresa. És el mateix jove qui defineix els objectius que cal accomplir, les metes que cal assolir i les activitats i els projectes que cal realitzar.

P4. Lo mejor de trabajar como autónoma es que puedes ser más independiente; no dependes de nadie, te organizas como quieres.

P10. Quan tingui els estalvis suficients per marxar a fora me'n vaig i no he de pensar que si el meu cap diu no sé què, que si quan torni no podré tornar a treballar a allà... La veritat és que tampoc tinc cap interès a continuar. Amb una altra feina, més definitiva, això no ho podria fer.

4.6.5. Treball com a única font d'ingressos vs. «feinetes»

El cinquè element normatiu fa referència a la feina com a única font d'ingressos de l'individu. El treball assalariat garantia l'assignació econòmica suficient per disposar dels béns i serveis necessaris per viure. El fet cert, però, és que el caràcter laboral excessivament esporàdic i intermitent que manté el jove fa que aquest hagi de recórrer en moltes ocasions a diverses fonts d'ingressos en un règim de «feinetes», que es caracteritzen per la puntualitat, la irregularitat —sovint són submergides— i l'escassa connexió dels seus continguts, característiques que dificulten acreditar-les posteriorment com a experiència professional. Ara bé, sovint el jove no busca en aquest tipus de feina una via d'incorporació regular i normalitzada al mercat laboral, sinó tan sols satisfer les despeses que genera el consum a petita escala i les seves activitats d'oci. Són despeses que es poden afrontar amb la suma de petites remuneracions provinents de feines puntuals i dels ajuts dels progenitors. Les «feinetes» que fa el jove li permeten no haver de recórrer a una font estable i única d'ingressos.

P6. Este trabajo lo hago para poder pagar lo que me gasto. Dentro de un tiempo, cuando tenga proyectos más ambiciosos, ya me preocuparé de tener cosas más estables.

P5. A los jóvenes no nos hace falta tener mucho. Puedes ir haciendo trabajillos para ir tirando.

4.6.6. Seguretat de futur vs. viure el present

El darrer element normatiu que s'ha esmentat en la introducció fa referència al treball regulat per una relació contractual que lliga el treballador o treballadora a l'empresa i que garanteix l'adscripció al sistema de protecció social. El fet cert, però, és que molts joves s'inicien en el món laboral en un règim de submersió, des del qual no poden beneficiar-se del sistema de regulació del treball. Els que pretenen accedir al mercat i que es troben en situació de feblesa, sense poder exigir certes condicions, són els principals afectats per l'economia submergida. En un informe del CES (1999) es descriu el perfil de treballador o treballadora irregular de la manera següent: menor de 25 anys, sense càrregues familiars, que treballa en una empresa petita del sector terciari i canvia freqüentment d'ocupació. La irregularitat és molt elevada al principi de la vida laboral —i també al final—, i disminueix amb la progressiva integració estable del treballador o treballadora (QUIT, 1996).

L'economia submergida —anomenada també *negra, oculta, no oficial, no declarada, irregular, informal, subterrània o para-lela*— comprèn, per definició, totes aquelles activitats econòmiques que no s'acullen a la normativa fiscal i laboral. Algunes aproximacions a aquesta matèria donen un protagonisme excessiu a les activitats il·legals i il·lícites —tràfic de substàncies prohibides, per exemple— o a aquelles activitats que no tenen cap lligam amb el sistema productiu de mercat regulat. No obstant això, en la major part dels casos, és des de dins del mateix sistema que es promouen aquestes pràctiques laborals irregulars. Entre aquestes trobem, sobretot en el cas dels joves, el frau de la inscripció, amb incompliments totals o parcials de les obligacions, i el frau de la cotització, amb ommissió d'una part de la retribució o amb ocultacions del tipus de jornada, de la categoria professional, etcètera. El cas habitual no és, doncs, l'ocultació total sinó la subdeclaració.

L'economia submergida no és un element nou que apareix amb la crisi de la norma social de l'ocupació. Ja a finals dels setanta era la forma de flexibilitat més utilitzada per les empreses espanyoles (CES, 1999), ja que permetia l'acomiadament instantani o l'ajustament de la remuneració d'acord amb les circumstàncies de la producció. Els analistes preveien que el ventall de possibilitats que ofereix l'actual flexibilització afavoriria la reducció del gruix de persones que treballen en una situació irregular. El fet és que diverses dinàmiques no col·laboren a reduir les pràctiques irregulars: els sindicats tenen menys presència a les noves empreses del sector terciari, aquestes s'estableixen en xarxes cada cop més incontrolables per la seva complexitat arborescent o perquè comprenen espais jurídics diferents, les necessitats de producció cada cop més variables no troben un model perfectament ajustat en les noves modalitats de contractació, el pas del treballador o treballadora per l'empresa és més efímer i més difícil de controlar, etcètera. Amb aquest entorn canviant, les regulacions són complexes i en ocasions es mostren poc adequades a les noves realitats laborals (CES, 1999).

i és difícil que tingui algun accident laboral. No sé... es podria dir que els avantatges que et comporta treballar amb contracte ara tampoc els podria aprofitar... Bé, clar, el dia que em quedi a l'atur, no cobraré ni un duro. Però com que em plantejo aquesta feina com una cosa temporal, no l'exigeixo. És com si fes un cangur. També tinc l'avantatge que si treballés amb contracte cobraria trenta o quaranta mil peles menys... I no sé si per quaranta mil peles menys estaria cada dia fins a les tres de la matinada fent de cambrera.

E. Has comentado que habías trabajado sin contrato. ¿Qué piensas del hecho de trabajar sin contrato?

P14. Es el sistema, es eso o nada. Cuando trabajé de recepcionista sin contrato tampoco es que lo necesitase mucho. Es como cuando das clases de repaso, que dices, bueno, para ganar un dinerillo y eso, que tampoco piensas en la Seguridad Social. Es sólo para sacarte un dinerillo, y que sabes que si dices que quieres contrato no te van a coger; van a coger a otra persona.

E. ¿Tú crees que para un joven el contrato es importante?

P14. Es importante para cualquier trabajador, ¿no? Es importante, sí, claro, por todo, por tu cotización a la Seguridad Social...

E. ¿Y para los jóvenes?

P14. Yo creo que los jóvenes no se lo plantean tanto. Claro, cuanto antes empiezas a cotizar, mejor, pero tampoco es prioritario, y además, tampoco puedes exigir.

4.7. Consideracions finals: la normalització de la precarietat

La crisi de la norma social de l'ocupació ha generat noves experiències juvenils al voltant del treball que s'han traduït en formes de subjectivació dirigides a situar i a adaptar el jove en el nou context laboral. Agulló (1997: 254) apunta que «las distintas estrategias de los jóvenes ante la precariedad están sirviendo para relativizar y minimizar el impacto», per reduir-ne la importància.

Efectivament, els discursos exposats en l'apartat anterior demostren les ruptures existents en l'àmbit de la subjectivació i com aquestes es manifesten en forma de normalització de la precarietat laboral:

- la difuminació dels drets en la feina facilita la aproblematicació de les condicions laborals precàries;
- la vivència de la precarietat com a experiència temporal, situada en el moment actual i no exportable al futur, ajuda a suportar i a minimitzar les seves repercussions;
- la voluntat de «viure el present» provoca una no-consideració dels efectes de la precarietat sobre la trajectòria personal i professional futura;
- la manca de projectes de vida consolidats i de grans necessitats econòmiques permeten que les deficiències de la seva situació no adoptin un caràcter dramàtic;
- la instrumentalització del treball situa en segon terme les condicions en què aquest es du a terme;
- la centralitat de les esferes de l'oci i el consum atenuen la situació precària del jove en el mercat laboral;
- les dificultats que existeixen actualment per incorporar-se al mercat converteixen la precarietat en la via més factible d'accés, i
- la consciència que les relacions laborals funcionen així i no d'altra manera explica el consentiment davant la precarietat (Bilbao, 1999).

Aquestes són algunes de les estratègies que el jove posa en joc per naturalitzar la precarietat i per relativitzar-ne els efectes psicosocials i laborals. Aquest tipus de normalització es caracteritza per la seva valoració neutral: la precarietat forma part de l'essència del mercat de treball, és molt comuna i habitual, no hi ha alternativa real per al jove, etcètera. S'han constatat, però, altres maneres de subjectivació que introdueixen un matís força significatiu: representen una ruptura més radical, defugen l'ambivalència, porten implícit un

5. Crisi dels models tradicionals de transició a l'adulthood

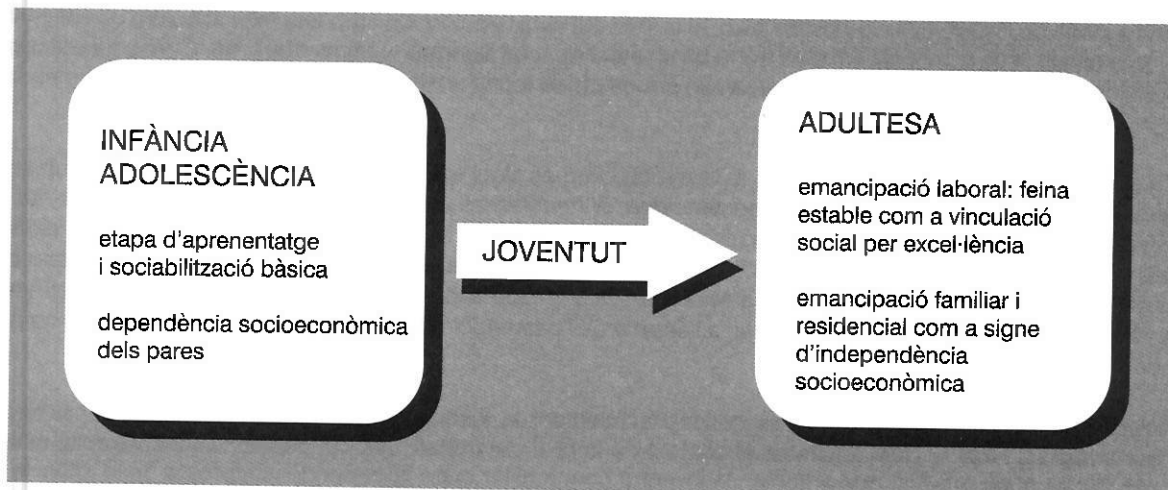
En els capítols anteriors s'ha exposat com la situació laboral dels joves està estretament lligada i influenciada per la conjuntura del mercat de treball. D'ençà de la crisi del treball, la inserció laboral dels joves ha estat marcada per situacions crítiques, plenes d'entrebancs i conflictives: les dificultats per accedir a les primeres ocupacions i la precarietat laboral d'aquestes semblen els problemes més importants als quals s'enfronten. Aquí s'aborda l'impacte que aquesta situació ha tingut en les trajectòries d'inserció a la vida activa i en els processos de transició a l'adulthood.

Les nombroses i diverses definicions sobre la joventut que la teoria social ha aportat coincideixen a destacar la seva condició de transició social a un estat adult (Serrano, 1995). Sembla acordat que, a diferència dels conceptes de pubertat, de caràcter estrictament biològic, i d'adolescència, més lligat al desenvolupament d'algunes qualitats psicològiques, el de joventut al·ludeix a «*el período que va desde los dieciocho años, cuando legalmente se alcanza la consideración de adulto —derecho a voto, edad para la obtención del permiso de circulación, etc.— hasta el momento en el que encuentra un empleo y asume los roles familiares*» (Mula et al., 1999: 20). Des d'aquest punt de vista, el període juvenil apareix definit socialment per una meta: la integració plena de l'individu a la societat per mitjà del treball estable —emancipació laboral— i l'autonomia en relació a la família d'origen —emancipació familiar i emancipació residencial—, les característiques pròpies de l'adulthood. Un cop assolida la meta, el jove deixa de ser-ho i esdevé definitivament adult.

Això ens planteja que la joventut en si mateixa, com a procés, «*consiste en un cambio en las condiciones de dependencia en los espacios vitales más básicos de las personas*» (Garrido i Requena, 1996: 13). Aquest procés de canvi en les condicions de dependència ve determinat per formes de vinculació social caracteritzades per més flexibilitat i laxitud. Si bé el jove disposa d'una certa independència en la presa de decisions personals i ja està «format» per ingressar al món adult, encara mostra —en molts casos— una notable dependència econòmica envers la família de filiació i, per tant, no aconsegueix encara les metes definitives de l'adulthood. El seu comportament, doncs, està representat pel reclam de drets definits com a propis de l'adult, sense que aquests estiguin encara lligats a les responsabilitats adultes; és a dir, en paraules de Papalia i Odds (1997) i de Garrido i Requena (1996a, 1996b), el comportament del jove es caracteritza per una certa irresponsabilitat en relació als lligams que vinculen l'individu a l'estructura social.

El fet que la joventut estigui definida sobre la base d'unes metes no assolides provoca una caracterització fonamentada bàsicament en una naturalesa deficitària, ja que ve descrita per l'ambigüitat i les mancances, i no per aquells elements que li pertanyen i li són realment propis. La figura següent —quadre 3— intenta sintetitzar visualment la definició dominant de la joventut en l'actualitat.

Quadre 3. Transició dels joves a l'adulthood

—exposats en el capítol 4. Així mateix, els models de transició caracteritzats per una concepció carencial de la joventut tendeixen a cedir pas a altres models emergents, revaloradors del fet de ser i sentir-se jove.

5.1. Les trajectòries de transició a l'adulesa en època de flexibilitat/precarietat laboral

Si la joventut es concep com una etapa de transició envers l'adulesa i l'element determinant és l'assoliment d'un lloc de treball, l'estudi de la inserció social del jove ha de tenir en compte forçosament la seva relació amb el món laboral, cada cop més complex i canviant. Però, a més, aquest estudi ha de prendre en consideració les altres esferes d'activitat que intervenen en el procés de transició. Hem parlat anteriorment de la interpenetració de l'emancipació laboral amb els processos orientats a l'obtenció de més independència respecte a la família d'origen —emancipació familiar i residencial—, però falta incorporar una de les esferes més significatives per al jove, el seu pas pel sistema educatiu. Aquesta secció abordarà la transició d'acord amb aquestes esferes d'activitat: família, escola i treball.

Cal insistir que, si s'assumeix que els sistemes de transició són més aviat sociohistòrics i que, per tant, el significat de l'adulesa com a maduresa del subjecte està determinat culturalment, els elements que configuren aquests processos varien d'una cultura a l'altra.

5.1.1. Transició escola-treball o escola-precarietat laboral?

El Llibre Blanc de la Comissió Europea (1994) assenyala que una de les polítiques fonamentals per afrontar la crisi del treball està relacionada íntimament amb l'educació i la formació continuada, orientada a desenvolupar un potencial creixent de capital humà. Això significa que, en totes les seves formes, l'educació queda definida per l'objectiu de preparar i lliurar les millors eines humanes possibles al sistema productiu, que, doncs, es converteix en entitat externa que atorga sentit i raó de ser al sistema educatiu. Ja s'ha comentat que en les societats occidentals modernes la feina s'ha configurat com a centre estructurador dels diversos àmbits de la vida: és a dir, la inserció al sistema productiu determina la plena integració de l'individu al sistema social. L'educació, per tant, s'erigeix en un potent mecanisme de socialització i d'integració social, ja que permet modelar els individus a fi que esdevinguin aptes per entrar al sistema productiu —i social.

En aquesta línia, una àmplia bibliografia ha destacat que hi ha una certa correlació entre la qualitat i la quantitat de formació i la possibilitat d'inserció efectiva en el món laboral (Alba 1996; Mansanares 1997; OIT 1999). Novament, la concepció lineal de desenvolupament i inserció social, preponderant en la modernitat industrial, apareix en situar l'educació com a mecanisme d'inserció: la transició ideal del jove ve establerta per la linealitat escola-treball.

Aquesta linealitat es va començar a construir quan els estats en l'Europa de la postguerra es van proposar garantir l'accés de tota la població als diferents nivells educatius. L'escola va assumir el paper fonamental de socialització de les noves generacions de força de treball i es va configurar com a instrument de mobilitat social ascendent, fenomen que va derivar en l'anomenada *escola de masses* (Casal, 1996). L'expansió de l'escolarització va comportar que aproximadament la meitat de la població juvenil completés l'educació secundària; s'ampliava, així, la base social —classe mitjana i baixa— d'accés als ensenyaments postobligatoris. La conseqüència més notable de la linealitat de les trajectòries i de la massificació del sistema educatiu va ser la prolongació del període d'estudis i, de retruc, el retard en la integració dels joves al món del treball i, per tant, a la societat com a éssers adults.

L'escola apareixia com la gran esperança del sistema social per millorar les condicions de vida dels individus i del sistema econòmic, ja que aportava un nou capital humà més qualificat que afavoria la innovació, el progrés i, per tant, l'expansió econòmica (OCDE/CERI 1989).

Aquest model segueix imperant en l'actualitat (ja s'ha parlat, per exemple, de la posició de la UE, l'OIT o l'OCDE). La diferència entre la dècada dels quaranta i l'actual rau en les reformulacions aparegudes en els mercats laborals que han interromput la linealitat de la transició. Així, per una banda, sense la plena ocupació, el jove ja no té garantit un lloc de treball, i per l'altra, el sistema de formació reglada produeix una creixent massa de persones sobrequalificades que esperen trobar una ocupació en un context laboral precaritzador. El conflicte està servit.

La diversificació de les qualificacions reproduïa l'estructura social: per una banda, els fills de les classes obreres, que no podien mantenir-se econòmicament sense treballar, abandonaven el sistema educatiu acabada l'etapa obligatòria i trobaven ràpidament un lloc de caràcter obrer; per l'altra, els fills de classes mitjanes i acomodades es qualificaven per a un lloc més elevat en concordança amb les expectatives d'un millor posicionament socioeconòmic en la societat.

En general, aquest sistema va funcionar bastant bé durant un llarg temps, de tal manera que els fluxos educatius es feien sense grans dificultats i la qualificació, símbol d'èxit en l'etapa formativa escolar, resolva el problema de la distribució per estrats socials dels individus, al mateix temps que determinava l'èxit futur en els desenvolupaments individuals de carrera. L'èxit en l'etapa formativa escolar era considerat un factor decisiu per a l'èxit en la posterior inserció al món laboral. *«La meritocràcia, de la que la escuela es un aspecto importante, sale así a plena luz: hace al alumno menos dependiente de su medio familiar, pero más tributario de los diplomas»* (OCDE/CERI, 1989: 53).

Si bé la qualificació escolar pot facilitar la inserció, actualment el trànsit de l'escola al lloc de treball ja no resulta tan immediat com ho va ser abans de la crisi del treball i dels mercats laborals. En aquest context, els joves incrementen la seva dependència laboral, familiar i residencial (Miret, 1997) i, per tant, la linealitat de la transició escola-treball i la correlació entre els nivells educatius i l'èxit en el procés d'inserció es veuen posades en qüestió.

A finals dels anys seixanta i principis dels setanta, el sistema d'escola de masses va generar expectatives creixents que no es corresponien a les oportunitats socials d'ocupació existents en el mercat. *«Europa, entonces, entra en una ruptura del modelo de crecimiento, bajo el peso de las tendencias inflacionistas, la crisis económica de sectores clave y el aumento incontrolable del paro experto y del paro juvenil»* (Casal, 1996: 306), fets que comporten una ruptura de les relacions de plena ocupació que asseguraven les transicions des de la formació reglada al treball, i així aquestes es van fer més crítiques.

És aquesta la situació que caracteritza les trajectòries actuals traçades per molts joves en abandonar el sistema educatiu. Tal com assenyala Banks *et al.* (cita a Ripoll, 1995), malgrat una àmplia varietat de situacions o trajectòries de l'escola a la feina, s'observa com a característica general que dels anys vuitanta ençà són més aviat pocs els joves que fan una transició directa de l'escola a la feina i que la relació entre la qualificació del subjecte i la de les primeres experiències laborals és cada cop més petita. Aquesta és també la tendència actual i sembla que amb el pas del temps s'ha vist encara més agreujada.

5.1.1.2. El pas escola-precarietat com a component dels models emergents

Actualment, la flexibilització en les polítiques laborals i l'augment de la precarietat laboral que domina d'una manera creixent el panorama del treball d'ençà els vuitanta ha trastocat les relacions de simetria entre el que ofereix el mercat de treball i les sortides professionals del sistema formatiu. La conseqüència més evident és l'augment de joves molt qualificats que estan en una situació de desocupació —atur expert— o que desenvolupen feines poc o gens qualificades —subocupació— (Serrano, 1995; Ripoll, 1995).

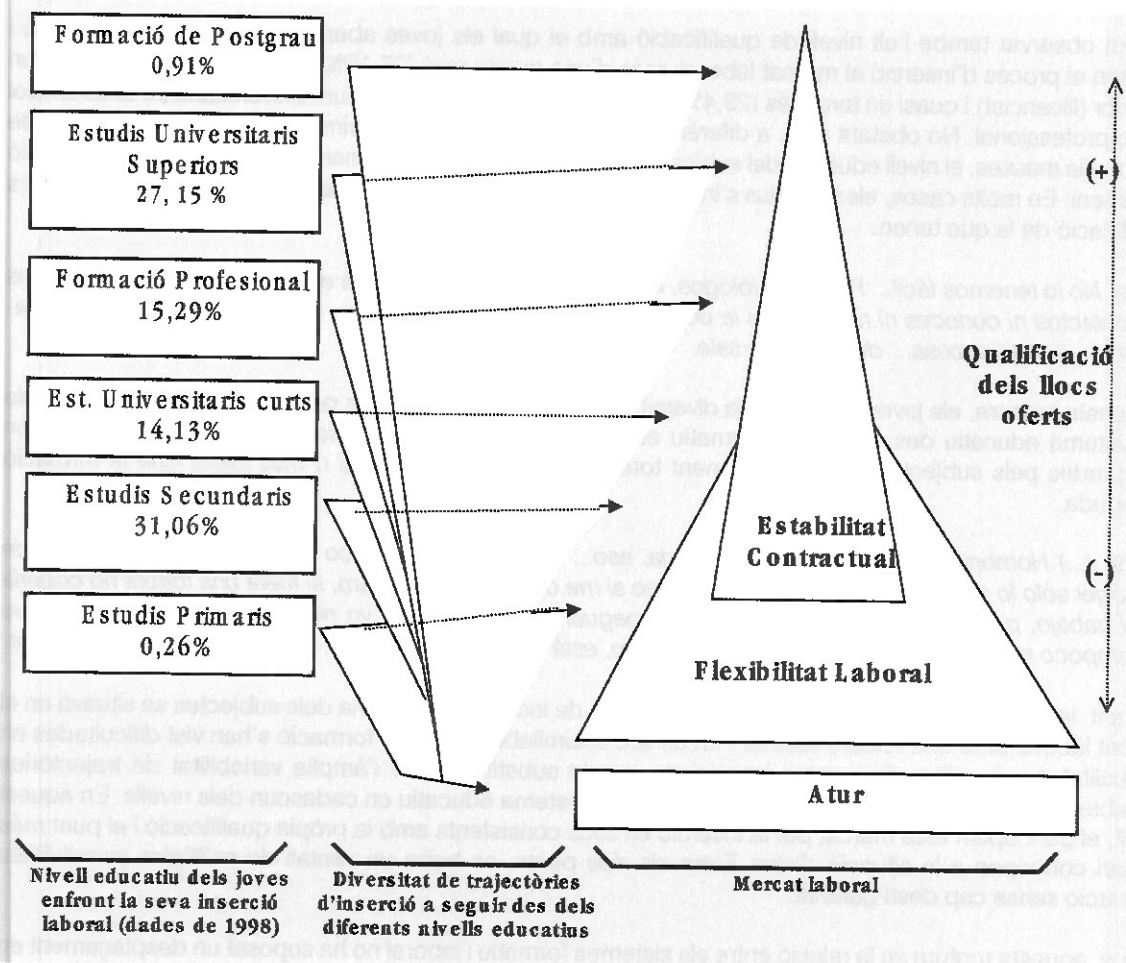
Així, la formació no garanteix avui obtenir una feina en consonància amb les expectatives dels individus, malgrat que la formació continua donant a molts joves l'esperança que, per mitjà de la seva qualificació més alta, si bé no necessàriament trobaran una feina assimilable a la seva qualificació, els serà més fàcil accedir al mercat d'una manera normalitzada i amb una certa estabilitat (INEM, 1999).

Per posar un exemple, en un estudi de Peiró, Hontangas i Salanova (a Ripoll, 1995) es demostra que un gran nombre de joves que acaben nivells de formació secundària i superior es mantenen en el sistema educatiu per dues raons fonamentals:

- com a via de perfeccionament tècnic i professional i, per tant, d'accedir a un estatus laboral millor, i
- com a via d'evitar la inactivitat, a l'espera de trobar un lloc de treball.

D'aquest estudi, ens interessa destacar-ne principalment tres aspectes. El primer fa referència al fet que el sistema educatiu ja no és capaç de garantir el pas directe a la feina, ni tan sols als estrats menys qualificats del mercat, com ho feia en dècades anteriors. El segon, malgrat aquesta consideració, posa de manifest

Quadre 5. Trajectòries de transició en temps de flexibilització laboral

Font: Elaboració a partir de xifres de l'INJUVE (1998)⁶

El quadre anterior intenta il·lustrar la relació entre el mercat laboral i el sistema educatiu amb les trajectòries d'inserció que tracen actualment els joves.

Ja s'ha exposat en el capítol anterior que en l'actualitat el mercat laboral no està conformat per una estructura basada en la plena ocupació i en llocs estables emparats en la seguretat contractual. A diferència del quadre anterior, s'observa com les trajectòries de transició dels joves que provenen dels diversos nivells de qualificació es veuen afectades notablement per l'atur i per una precarietat que dualitza el mercat: hi ha, per una banda, una piràmide d'ocupacions estables en decreixement i, per l'altra, una piràmide amb un nombre creixent de llocs flexibles i temporals.

Si es consideren com a criteris de qualificació de les ocupacions la complexitat de la presa de decisions implicada i la seguretat de les condicions laborals, aleshores es pot establir que la piràmide de llocs estables té comparativament més qualificació, ja que els qui prenen les decisions de més rellevància i complexitat en les organitzacions són justament persones que gaudeixen d'un alt nivell de compromís i de seguretat contractual amb l'organització —gerents, directius. Així mateix, les ocupacions flexibles disposen d'unes condicions laborals més precàries i d'una capacitat de presa de decisions reduïda i, per tant, també

⁶ De la classificació dels nivells d'estudis que fa l'INJUVE a les *Cifras joves en la EPA*, núm. 1 (1998), en el quadre s'ha obviat la categoria Altres ensenyaments, amb un 9,59 % dels joves.

No obstant això, ja s'ha dit que un gran nombre de joves que estudia més enllà dels nivells obligatoris no ho fa amb la voluntat de perfeccionar la seva qualificació. Les instàncies educatives també són una bona manera de passar el temps propi de l'estat de desocupació o dels continus intervals entre feines temporals.

P14. Tengo bastantes amigos que preferirían estar trabajando, pero como no encuentran nada o faenas demasiado puntuales, están siguiendo con sus estudios.

En definitiva, es pot concloure que la linealitat característica del model tradicional que assegurava un lloc en la maquinària industrial a cada subjecte segons la seva qualificació i prescrivía transicions directes des del sistema formatiu fins al món del treball actualment ha quedat trastocada. L'escola és solament la primera etapa en trajectòries complexes i menys directes, que només a vegades són contínues i en la resta d'ocasions es caracteritzen per avançaments i retrocessos combinats, amb retorns al sistema educatiu o amb períodes d'espera, que condueixen els joves a posicions diferents i imprevisibles dins l'estructura social, familiar i econòmica (Enguita, 1990).

Evidentment, els canvis soferts en la transició dels joves a la vida activa afecten també el seu pas a l'adultesa. En l'apartat següent s'aborda aquesta consideració.

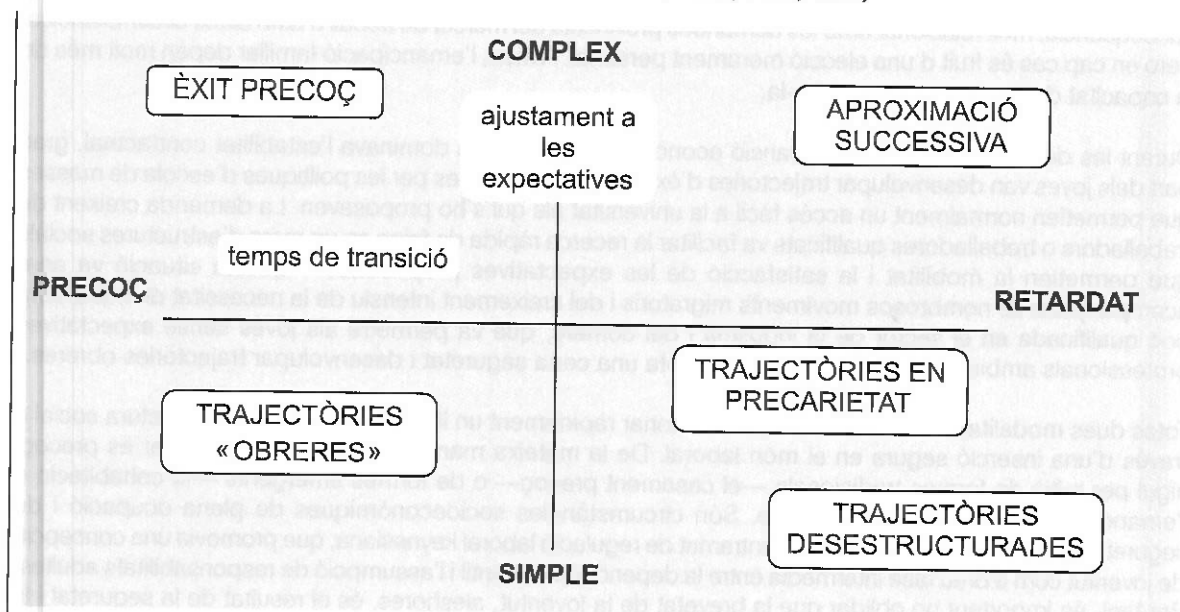
5.2. Les transicions a la vida adulta com a trajectòries d'inserció laboral

Ja s'ha comentat que la transició dels joves a la vida adulta es produeix des de diverses esferes d'activitat significatives, entre les quals destaquen la formació, la família o la feina. Probablement aquesta darrera és la més rellevant, ja que, per una banda, assigna un sentit a la formació per mitjà dels patrons avaluatius de la modernitat industrial i, per l'altra, permet dotar el subjecte d'una independència econòmica suficient per emancipar-se de la família d'origen. Heus aquí que la transició a la vida adulta té com a punt més crític l'obtenció d'una feina capaç de mantenir el projecte vital adult del subjecte.

Les investigacions més rellevants a l'Estat espanyol sobre aquesta matèria les ha fet el Grup de Recerca Educació i Treball de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat Autònoma de Barcelona. Aquest grup ha analitzat diverses modalitats de transició a la vida adulta a partir de les trajectòries d'inserció laboral dels joves (Casal, 1996, 1997). Aquesta classificació s'ha fet segons els criteris de demora i d'expectatives d'èxit en la inserció, de qualificació del lloc i de posició social de l'individu.

Aquestes modalitats queden representades en el quadre següent:

Quadre 6. Modalitats bàsiques de transició a la vida adulta (Casal, 1996, 1997)

Font: Casal, 1996-1997

5.2.2. Trajectòries emergents d'inserció al món laboral en temps de flexibilització

E. *¿Qué expectativas tienes de futuro a medio y largo plazo?*

P1. *Yo sé que voy a pasar unos años sin nada fijo, pero en el fondo tampoco soy tan negativa. Sí que me veo trabajando en algo, tarde o temprano, pero siempre me veo antes trabajando en otra cosa. (...) Pero en el futuro me veo trabajando en algo mejor. No sé cuánto tardaré, pero vaya, tengo esperanza.*

Quan el mercat laboral entra en crisi i el capitalisme de flexibilitat, que demana polítiques socio-econòmiques cada vegada més liberalitzadores, s'imposa, les modalitats citades anteriorment deixen de dominar el panorama de les trajectòries d'inserció laboral, ja que es retarda l'assoliment d'una certa estabilitat laboral i l'emancipació familiar. El model del GRET (Casal, 1996, 1997) exposa en aquest sentit altres modalitats de transició.

L'aproximació successiva està orientada cap a l'obtenció d'expectatives més aviat elevades i complexes de desenvolupament professional i de posicionament social. Es caracteritza per una formació professional prolongada i una inserció marcada pel tempteig, per l'assaig i error i per l'aprofitament d'oportunitats circumstancials de l'individu —contactes, etcètera. D'aquesta manera, es van aconseguint progressivament algunes metes en l'obtenció d'un desenvolupament de carrera professional relativament coherent, tot i els petits retrocessos inevitables que sovint es produeixen en un marc d'inserció laboral precari. Per mitjà de la successió de diverses feines de caràcter temporal més o menys relacionades amb una determinada especialitat professional, l'individu adquireix un currículum coherent que facilita una inserció posterior normalitzada i facilitada per una experiència laboral existent i per l'obtenció de contactes professionals capaços d'atorgar més oportunitats.

A part dels desenvolupaments de carrera obtinguts per mitjà de diverses feines temporals, també entren aquí les trajectòries fetes no necessàriament mitjançant feines temporals, sinó contractualment estables però que l'individu abandona a canvi d'una ocupació més coherent amb les seves expectatives. En les últimes dècades, aquest tipus de rotació s'ha incrementat entre els joves amb expectatives d'inserció laboral i social altes (Serrano, 1995; Ripoll, 1995).

És així que aquest tipus de transició queda dominada per l'obtenció parcial, però creixent, de les expectatives i pel retard de l'emancipació familiar. En general, aquests joves només arriben a emancipar-se un cop assolida la percepció d'haver obtingut les seves metes professionals, almenys en un nivell tolerable i projectable.

S'observa que aquest tipus de transició conserva la linealitat, malgrat el retard, del procés d'inserció laboral pròpia de les trajectòries tradicionals. Per tal que el subjecte pugui configurar una carrera professional amb una relativa coherència, ha d'acomplir ocupacions consistents amb la seva formació —o almenys consistents entre si i conduents a assolir les seves expectatives—, de tal manera que es conservi una certa linealitat. Així, la formació altament especialitzada (Figuera, 1996) en un àmbit en el qual el mercat ofereix oportunitats és fonamental per facilitar el desenvolupament d'aquest tipus de trajectòries.

A diferència de les trajectòries d'aproximació successiva, les dues modalitats restants caracteritzades per Casal (1996) com a emergents són la conseqüència, entre d'altres factors, d'una manca de formació —en particular de formació especialitzada en àmbits en què el mercat laboral demana treballadors— i de la falta d'oportunitats fruit de circumstàncies particulars de l'individu —manca de recursos personals, socials, econòmics, etcètera.

En aquest sentit, les trajectòries desestructurades corresponen a les adoptades per aquells joves amb expectatives de posicionament social més aviat baixes, una formació reglada deficitària o erràtica i provinents de famílies de recursos limitats. A partir de la seva escassa formació i d'una situació social en la majoria dels casos de marginació, els camins d'inserció es caracteritzen per un bloqueig sistemàtic i constant produït per l'atur crònic, tan sols trencat per incursions circumstancials en el mercat secundari o per mitjà de l'economia submergida. Aquests subjectes, abans protegits per polítiques socials que garantien la plena ocupació, esdevenen vulnerables davant la flexibilització laboral creixent i la desprotecció social pròpia dels models neoliberals actuals. Així, afegixen a la precarietat de la seva situació laboral una precarietat de la pròpia subsistència (Offe, 1997).

P10. Home, encara que no és una superfeina, ara estic treballant de cambrera a un bareto de Gràcia.

E. És la feina que buscaves o volies alguna altra cosa?

P10. No buscava cap tipus de feina concreta... no ho sé...

Diverses investigacions (Figuera, 1996; Ripoll, 1995) confirmen la dificultat cada cop més gran de molts joves formats professionalment per inserir-se adequadament com a tals en el món laboral. Per exemple, en el cas dels llicenciats en psicologia, la primera ocupació finalitzada la carrera és en un 67% dels casos inadequada respecte als estudis cursats i tres anys després encara se situa en un 40% (Figuera, 1996). Aquestes dades posen en evidència les dificultats per desenvolupar carreres coherents amb la formació rebuda o, fins i tot, en períodes de precarització, la impossibilitat de desenvolupar qualsevol tipus de carrera.

P10. M'atreia la idea de fer una cosa que no havia fet mai... havia fet d'administrativa recepcionista, havia treballat amb nens... i volia provar això de fer de cambrera. A més, els diners que guanyo els invertiré per anar-me'n a Anglaterra o Irlanda... on potser em podré guanyar uns dinerets per mantenir-me en l'hostaleria, i una mica d'experiència no m'anirà malament.

Aquesta és la situació que caracteritza la major part dels joves que intenten inserir-se laboralment en els actuals temps de flexibilització (Agulló, 1997). En aquestes circumstàncies, l'emancipació familiar queda retardada per un llarg període o facilitada, en el millor dels casos, per una relativa estabilitat econòmica garantida per certes solucions laborals no coincidents amb les expectatives inicials dels subjectes.

P15. Por ahora, económicamente estoy bien... bueno, el dinero no me sobra pero tampoco me falta. La pena es que no lo gane con algún trabajo que me guste más y que me sirva para el futuro, laboralmente hablando. Pero no pasa nada.

Si bé és cert que les trajectòries d'inserció precoç encara sovintegen, sobretot en subjectes que destaquen per la seva excel·lència i per una xarxa relacional nodrida, d'ençà de la dècada dels vuitanta destaquen les tres darreres modalitats esmentades de transició dels joves a la vida activa —i, per tant, a la vida adulta. Els factors principals que les distingeixen entre si i que podrien explicar el tipus de trajectòria seguida pel jove en un moment donat són la qualitat i la quantitat de formació (Casal, 1996) i la congruència de les trajectòries professionals desenvolupades, encara que aquestes es conformin a partir d'insercions laborals temporals (Enguita, 1990; Serrano 1995). No obstant això, cal dir per concloure que la situació del mercat de treball actual orienta i resigna un gran nombre de joves a desenvolupar trajectòries en precarietat, actualment la principal via d'inserció al món laboral.

5.3. Emancipació de la família: una fita necessària en l'adulthood primerenca de la postmodernitat industrial?

Fins a aquest punt s'ha exposat l'emancipació laboral del jove com a element fonamental de transició a l'adulthood. S'ha dit que aquesta es caracteritza actualment per una notable demora, que fa repensar la joventut com a simple breu etapa de pas. A l'inici s'ha parlat de la intervenció que hi té l'allargament de l'etapa educativa i les dificultats d'accedir a l'ocupació per part dels joves com a factors explicatius, i més endavant s'ha afegit que la relació treball-independència-emancipació està esdevenint cada cop més diversa i complexa (Vergés, 1997). Així, s'observa una forta correlació entre l'obtenció d'una ocupació i l'emancipació, però també hi ha altres variables que modifiquen sensiblement aquesta relació, com la situació laboral, l'estabilitat, l'antiguitat en el lloc, etcètera en la qual es troba el jove (Cañada, 1997). En definitiva, els canvis en les transicions són fruit dels efectes de la precarietat laboral —taules 5 i 6.

joves candidats per formar una llar davant de l'escàs incentiu ofert pels actuals models socioeconòmics de família proposats per la societat. Tot plegat ajudaria també a explicar el retard de l'emancipació.

Taula 7. Solters, per edat. Espanya (%)

Edat	1975		1981		1986		1991	
	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones
15-19 anys	99,0	95,3	98,2	94,4	99,1	96,3	99,3	97,7
20-24 anys	85,6	62,1	81,4	59,2	88,1	70,7	91,1	77,8
25-29 anys	39,4	23,4	36,5	22,2	47,2	29,8	57,5	38,6
30-34 anys	18,4	12,8	17,3	12,4	21,2	14,5	25,8	17,3
35-39 anys	12,4	9,8	12,4	9,8	13,9	10,5	15,1	11,1
40-44 anys	10,7	9,6	10,4	8,8	11,4	9,0	11,7	9,0
45-49 anys	9,4	10,7	9,8	9,3	10,1	8,4	10,1	8,1

Font: Delgado, M. (1997)

Diversos estudis assenyalen que el retard dels processos emancipadors ha provocat actualment una pèrdua de força de l'emancipació familiar com a necessitat juvenil i, fins i tot, com a signe d'identitat. Els joves, si bé experimenten una constant tensió entre el desig d'emancipar-se i la consciència de la seva dependència dels pares, no experimenten en aquest sentit conflictes importants (Mula *et al.*, 1999).

Així, la Fundació «la Caixa» va fer un estudi el 1994 sobre com els joves avaluaven diferents institucions socials, entre les quals hi havia la família: el 90% d'ells la situava com la institució més valuosa. La família és el principal suport i el punt de referència per als joves en el seu procés d'inserció, sigui per la sustentació econòmica —permet al jove fer altres activitats o avalar iniciatives professionals, assumeix el cost de la precarietat, assumeix el retard en l'emancipació—, sigui per la xarxa relacional que disposa creixent —és el principal canal de cerca de feina— o sigui per l'assessorament i el suport afectiu que dona (INEM, 1999).

Si s'afegeix al valor de la família els resultats d'altres investigacions que indiquen que els joves més grans de divuit anys destaquen la gran qualitat i el respecte mutu de les llibertats i les individualitats en les relacions familiars (Mula *et al.*, 1999), aleshores es pot explicar la no-conflictitat de viure a casa dels pares per a la gran majoria dels joves en l'actualitat.

E. ¿Tú tienes amigos que se encuentran como tú, sin trabajo?

P5. Tengo algunos que están en el paro, pero tampoco les importa mucho. Están en casa, buscan trabajo... hacen una vida normal...

Això probablement ho causa el fet que els pares han adoptat cada cop amb més persistència maneres d'actuar democràtiques i participatives que combinen alts nivells de comunicació amb el reconeixement i el respecte de l'autonomia individual (Papalia i Odds, 1997). A més, els mateixos joves, en no trobar una feina estable que assegurí la seva emancipació, assumeixen la seva dependència, almenys relativa, dels pares. Algunes investigacions recents il·lustren amb xifres aquest extrem: a l'Estat espanyol, més de tres quartes parts de la població juvenil entre 16 i 32 anys no s'ha independitzat, i més de la meitat dels joves que tenen entre 26 i 32 anys i que no s'han emancipat no preveuen fer-ho en els pròxims anys (Mula *et al.*, 1999).

P5. Como en casa de los padres, no se está en ninguna otra parte. No hay que hacer nada.

Si bé això es podria interpretar com un gest acomodaticí dels joves, només ho és relativament. Tal com demostren Mula i els seus col·laboradors en una investigació a Alacant (1999), aquesta actitud sembla només atribuïble als joves menors d'edat, ja que a mesura que es van fent grans la convivència amb els pares esdevé una situació forçada més per les condicions socioeconòmiques que per la pròpia voluntat —taula 8.

Cal precisar, però, que l'impacte d'aquest procés varia, en gran mesura, segons les condicions sociolaborals particulars de cada jove. Els nous contextos de precarietat incideixen molt significativament en el posicionament que adopta el subjecte enfront del món. En un context de seguretat contractual, la inserció laboral es caracteritza pel fet d'atorgar al subjecte un rol relativament estable en l'empresa, consistent en la realització de certes tasques específiques i en el compliment d'una disciplina que involucra l'organització del temps subjectiu en funció de jornades, setmanes, anys i vides laborals (Blanch, 1998). Per mitjà de les «coaccions» sobre el cos i el temps personal i la inculcació d'hàbits, la feina transforma el subjecte en una persona disciplinada i, per tant, particip de les lleis i les normes implícites en les tasques socials (Ibáñez, citat a Serrano, 1995); a canvi, rep de la seguretat contractual una estabilitat personal i econòmica: no és necessari anar a la deriva en un constant canvi d'ocupació. El subjecte pot desenvolupar els seus projectes personals no necessàriament involucrats amb el món del treball i assegurar-se una certa autodeterminació econòmica permanent en el temps.

A més, la feina permet a l'individu reconèixer-se i ser reconegut com a part integrant d'un o més col·lectius i facilita, regula i amplia la possibilitat de compartir experiències que transcendeixin els àmbits de la família i el veïnat (Blanch, 1998). Per tant, es constitueix en una oportunitat per a la participació, la inserció i/o l'afiliació a diversos grups laborals i/o professionals, i en un àmbit de compromís envers metes i/o projectes que involucren la individualitat i la col·lectivitat. Així, la feina es transforma en un àmbit privilegiat perquè el subjecte se senti integrat en el sistema social, i es constitueix en un context significatiu per a l'assumpció personal de valors, criteris i normes col·lectives (Blanch, 1998).

D'altra banda, el subjecte, mitjançant els seus mèrits, té la possibilitat d'endegar un desenvolupament de carrera professional traduït en satisfacció personal lligada a la feina. De fet, l'efectivitat dels diversos agents socialitzadors està determinada per la possibilitat de controlar les recompenses en consonància a les necessitats personals, que en el cas del jove assumeixen el cos del projecte personal. La feina es constitueix com a ocasió per al desplegament d'expectatives, aspiracions, projectes i realitzacions personals i com a font d'estatus, poder, prestigi, reconeixement i identitat socials (Blanch, 1998).

És així com la feina, dotada de seguretat contractual, involucra el projecte personal dels subjectes i, per tant, augmenta el seu poder socialitzador i formador: s'estableix com el lloc on la independència i la capacitat d'agència, pròpies de l'assoliment de l'adultesa (Papalia i Odds, 1997), poden ser desplegades i utilitzades no només pel subjecte, sinó també pel sistema productiu, que les modela. La feina apareix com un mecanisme per mitjà del qual el subjecte expressa la seva persona i contribueix a l'esdevenir social.

Prenent en consideració el que s'ha dit, ens qüestionem sobre la possibilitat actual dels joves de socialitzar-se per mitjà de la feina, ja que el procés d'inserció es caracteritza per una immensa precarietat i per l'increment de la desqualificació, de la desocupació, de les feines esporàdiques i temporals i de l'economia informal (Serrano 1995).

A partir dels diversos estudis citats fins al moment sobre els joves en el mercat laboral, s'ha establert que en els casos de més precarietat el procés d'inserció esdevé enormement costós per la situació en què es troba el jove, concebuda com a inevitable i necessària. L'enfrontament del jove a concepcions diferents de les tradicionals és viscut d'una manera dolorosa. Si el món del treball és percebut com el món real adult, la realitat és, per a molts d'aquests joves, un món pessimista, regit pel conflicte i la desconfiança, la por i la sospita. Si bé el profund desarrelament i el sentiment d'exclusió social que es deriva del caràcter precari d'ingrés a la feina hauria de tenir importants efectes deslegitimadors de l'ordre social, també es pot entendre com un factor de socialització més, ja que fomenta actituds de resignació i adaptació enfront d'una situació en la qual se senten desproveïts de poder.

En aquest apartat es vol assenyalar com els nous contextos laborals poden, efectivament, socialitzar els individus i interrelacionar l'acció socialitzadora amb l'entorn social en el qual s'integra el treball —com a màquina de producció social— i el treballador o treballadora —com a subjecte que es realitza per mitjà de la feina en la societat. De la revisió bibliogràfica anterior i dels discursos dels joves se n'extreuen les quatre dimensions socialitzadores següents com a més significatives: estabilitat material i social, disciplina personal, pertinença i integració a un col·lectiu i realització personal.

El subjecte se sotmet a l'heteroregulació pròpia de la predeterminació funcional de les relacions constitutives de l'organització del treball, però aquesta heteroregulació queda atenuada pel caràcter més aviat temporal i precari de les feines ofertes, i així en facilita la instrumentalització. La feina llavors queda concebuda com un instrument del subjecte, com a mitjà per obtenir un salari, el qual serà utilitzat per desenvolupar l'esfera d'autodeterminació individual. Això podria ser concebut com l'obtenció de moltes utopies humanistes, però tanmateix no és així. La individualització associada a la precarització de la feina creix en la desvinculació social.

5.4.3. Pertinença i integració a un col·lectiu

Les relacions interpersonals que els joves estableixen amb els companys a la feina determinen un conjunt de lleialtats que apunten a la cohesió grupal i reforcen un sentiment d'afiliació amb els altres. Aquestes relacions de caràcter informal poden estar en oposició a les normes i les estructures organitzadores o també poden ser funcionals en relació a aquestes. De fet, les diverses estratègies de gestió de recursos humans que s'implementen actualment han reforçat la constitució de relacions interpersonals a l'interior de la seva organització com a mitjà per assolir més compromís dels treballadors i treballadores en les tasques i en l'organització mateixa.

No obstant això, com s'ha indicat en el capítol anterior, la flexibilitat contractual i l'atomització de les tasques del subjecte en dificulten la integració social efectiva i, en conseqüència, les relacions laborals són més aviat ambivalents.

Segons Serrano (1995), les primeres experiències laborals, en particular les situacions de subocupació, fomenten en gran mesura el recel i la desconfiança com a estil de relació interpersonal, en contrast amb l'assumpció de la feina precisament com a espai de relacions interpersonals. Per tant, els joves, que s'insereixen en contextos laborals altament competitius, situació cada dia més freqüent, afegeixen a la desconfiança envers l'altre la concepció d'aquest com a rival que amenaça la seva posició i el seu possible desenvolupament de carrera. Això no només passa en treballs desqualificats, sinó també en els de més qualificació.

En efecte, les pràctiques de flexibilització i precarització laboral, en implicar relacions menys estables i duradores, amb contractes que impossibiliten la vinculació laboral i professional, i que fomenten la competència interindividual, minen la possibilitat de formar un col·lectiu coherent. Per exemple, les pràctiques de flexibilització han fomentat la desarticulació del moviment obrer (Abarzúa, 1994; PET, 1997). D'altra banda, les pràctiques de recursos humans orientades a desenvolupar una mínima vinculació, ho són, en general, respecte a la tasca i a l'organització; només en els llocs de seguretat contractual s'orienten també a la vinculació entre els subjectes —equips de treball, etcètera. (Katzenbach i Smith, 1993).

En aquesta línia, els estudis del PET (1998) sobre precarització han evidenciat que l'altre pot arribar a ser construït com una entitat agressiva, ja que la desvinculació i la por apareixen com els principals trets de relació en aquests contextos laborals.

Si la feina s'instrumentalitza i se subordina a la consecució dels objectius individuals contemporanis, emergeix una alternativa diferent de vinculació associada a la feina, però que es produeix en l'esfera d'autodeterminació individual. La feina implica la integració d'identitats col·lectives que converteixen el subjecte no només en productor, sinó en consumidor. La figura del treball com a mitjà per obtenir el poder adquisitiu per a l'individu —no com a treballador sinó com a consumidor— queda palesa en les darreres investigacions (Mula *et al.*, 1999; Serrano, 1995).

P5. (...) Ellos (els seus amics) pueden hacer más lo que les da la gana... si necesitan algo se lo pueden comprar, pueden salir por ahí... Hombre, yo también saigo con ellos, lo que pasa es que es distinto... siempre estás más recatado de lo que te gastas.

Cada cop més, el consum s'instal·la com a potent mecanisme d'integració social. La nova subjectivitat moderna, més que la de l'obrer/productor, és la del treballador/consumidor (Gorz, 1991), definida en la seva subjecció a l'èxtasi consumista (Moulian, 1998).

5.5. Consideracions finals: els nous valors, la revaloració de la joventut i la seva funcionalitat

És significativa la idea de dualització avaluativa, ja que destaca l'etapa de la joventut com a cosa desitjable per ella mateixa; ja no com a trànsit carencial, sinó com a estabilitat revalorada. Aquesta emergència es correspon no només als canvis laborals exposats en el capítol anterior, sinó també als canvis culturals que s'han produït d'una manera paral·lela, en els quals cal aturar-se. Aquests impliquen, per tant, les estructures formals d'integració a la societat per mitjà de la formació i la inserció laboral, però també inclouen noves formes de relació amb l'entorn que apareixen en la quotidianitat del subjecte i que fan referència a nous models de subjectivació. Aquests s'allunyen progressivament del treball com a esfera d'integració social.

La socialització obtinguda pels joves en els processos actuals d'inserció laboral es pot caracteritzar per un procés que fomenta individus amb una desvinculació creixent, en els quals cada cop assumeix més importància l'esfera autoreguladora. És així que la joventut apareix revalorada com a retard a l'hora de prendre les encara concebudes responsabilitats adultes.

P7. És clar que en un futur em caldrà alguna feina més estable i més seriosa, però ara ja em va bé com estic. Ja t'he dit abans que ara som joves i aquestes coses se'ns permeten.

La precarietat, com ja s'ha dit, apareix aleshores definida com a «llibertat».

P10. Ara tenim més llibertat per fer el que volem. Si no ens agrada una feina, la podem deixar sense gaires problemes. Mentre et guanyis el mínim per anar tirant, ja està bé. I de feines sempre en trobes, encara que siguin temporals.

Malgrat tot, aquesta llibertat es constitueix com una esfera individualista, en la qual el consum adopta la funció de mecanisme de vinculació per excel·lència en la constitució de l'entramat social. Això queda reforçat per la prolongació de la joventut com a garantia d'estabilitat material i social, constituïda com una identitat cada cop més estable, dotada de característiques pròpies que defugen una concepció de simple trànsit.

En aquest sentit, Petras (citat a Obeso, 1997) assenyala que les noves característiques socialitzadores han resignificat la individualització orientant-la cap a l'autorealització i la recerca de la felicitat personal, una felicitat personal de caràcter més aviat acomodatiu que tendeix a desvincular-se dels vincles socials d'integració cooperativa. «Valores y sistemas de significación se han hecho vagos, generales y sin obligar a compromisos, lo que origina una mentalidad centrada en el yo, que no se vincula ni se compromete con sistema alguno. La disminución del interés por la res publica es una consecuencia de ello, al tiempo que unas crecientes aspiraciones a la propia identidad y autenticidad» (Petras, citat a Obeso, 1997: 36).

La concepció de joventut com a recerca d'autenticitat i d'autoregulació que es realitza en l'esfera del consum no es contradiu de cap manera amb la configuració d'un sistema social emparat sota els models neoliberals. En efecte, el motor i la vinculació del sistema neoliberal per excel·lència és el consum, i tota sistematització organitzacional productiva ha d'estar d'acord amb la variabilitat i la promoció d'aquest (Thompson, citat a Gorz, 1991). La joventut, tal com es constitueix actualment, resulta l'etapa etària que més es ressent de la neoliberalització de la societat: és afectada per la precarització laboral i per l'enaltiment de l'individu hedonista consumista.

És el jove sense experiència i sobrequalificat qui queda en una situació pitjor davant la flexibilització dels mercats laborals. Al mateix temps, és el principal focus d'un mercat que situa el jove com a consumidor ideal: joventut bella, esvelta, sense responsabilitats, a qui li resta tot per viure, tot per gaudir.

La revaloració que avui viu la joventut n'és el resultat. En efecte, «ahorrando trabajo se inventa la juventud» (Gil Calvo i Menéndez, citat a Agulló, 1997: 227) i se li signifiquen les seves pròpies característiques. Si la seva durada està determinada per la naturalesa de l'estructura productiva i demogràfica d'una societat, la joventut, doncs, és un invent absolutament funcional amb l'aplicació de les noves polítiques econòmiques.

6. Crisi del valor tradicional del treball

Aquest capítol se centra en els marcs simbòlics que el jove construeix al voltant de la feina i, més concretament, en la manera com aquests participen en el món dels valors del subjecte —vegeu el quadre 1. Es tracta de descobrir els significats que el jove atribueix a la feina i a les seves experiències laborals i el lloc que ocupen aquests en l'orientació de la pròpia vida. Tots són elements centrals en l'anàlisi de les subjectivacions del jove en la seva relació amb el món laboral i en la comprensió de les resolucions que formula per gestionar les dificultats de tramitar un procés d'inserció laboral consistent.

Els joves conformen la futura força laboral i, per tant, conèixer la interpretació de les seves experiències laborals al voltant de la feina esdevé particularment important pel seu poder de determinació sobre la projecció i la producció socials de la futura activitat laboral. A més, la seva rellevància augmenta si es considera que la feina i l'experiència laboral han representat, almenys en els darrers dos-cents anys, una font i un lloc per a la condensació dels principals valors socials de la cultura occidental. És per això que aprofundir en la relació del jove amb la feina avui ens pot ajudar a entendre la societat del demà.

Aquí es problematitzen fonamentalment tres aspectes: a) el context de la crisi del treball i la seva relació recíproca en els canvis de les valoracions socials; b) els canvis produïts en el treball, en la seva funció socialitzadora i de gresol normatiu, i c) els mètodes d'explicació que conformen els joves de les seves situacions quotidianes com a marc d'interpretació, producció i projecció de les situacions esmentades.

La nostra societat transita avui per importants transformacions que afecten la feina com a experiència social i categoria sociològica. L'actual context de crisi en l'àmbit laboral ha generat importants canvis socials que s'han traduït en mutacions d'alguns dels valors centrals associats a l'activitat laboral o en perpetuacions d'altres sota noves formes. En els propers apartats s'analitzen totes aquestes consideracions.

6.1. El context actual: el valor del treball davant la crisi del treball

Hi ha un acord relatiu que la crisi del treball o de l'ocupació ha de ser entesa en el si d'una societat que ha organitzat fonamentalment les seves relacions al voltant de l'activitat laboral assalariada, en la qual aquesta activitat proveeix no tan sols els mitjans de subsistència i consum, sinó, molt especialment, l'eix d'organització dels valors de la col·lectivitat i de la subjectivitat de les persones. La feina representa, en definitiva, una font preponderant de subjecció social i, com a tal, d'horitzons de subjectivació.

Aquesta forma d'organització social centrada en l'activitat assalariada, òbviament, esdevé crítica quan l'ocupació escasseja o es torna fràgil, o sigui, quan la desocupació i la precarització es revelen com a problema econòmic i social de caràcter estructural. Com ja s'ha dit, seguint Offe (1992) i Recio (1997b), es pot assentir que es tracta d'una crisi des de dues perspectives fonamentals: una, des del mercat laboral, i l'altra, des del treball i la subjecció social⁸. En efecte, en aquest capítol s'aborda específicament aquesta segona dimensió a partir de les verbalitzacions dels joves entrevistats.

Això s'analitza sense perdre de vista el context on s'insereixen aquestes perspectives: una situació de crisi del mercat del treball, és a dir, de l'ocupació, que apareix com a detonant d'una crisi del treball i de la societat del treball, alhora que els canvis en les valoracions socials i en les polítiques econòmiques incideixen d'una manera important en les mutacions mercantils. Com exposen Prieto (1995) i Recio (1997b), aquests canvis impliquen una remercantilització o neoliberalització del treball i també impliquen qüestionar l'Estat del benestar; és a dir, un replantejament dels valors que donaran forma al projecte de societat de les pròximes dècades. En efecte, juntament amb les mutacions en els mercats laborals trobem forts canvis de valors relatius a l'ordre social i a les activitats que l'articulen preponderantment, l'ocupació i el treball (Gorz, 1991).

⁸ Aquí és pertinent recordar la distinció entre treball, referit a un àmbit d'aplicació més ampli, i ocupació, definida com a treball assalariat. En el capítol 4 ja s'han repassat aquests conceptes.

La concepció exposada fins aquí dona peu a una divisió d'importància entre l'activitat intel·lectual i la manual o corporal. Per Agulló (1997), «*la separación entre trabajo manual y trabajo intelectual es una característica del sistema esclavista. El primero es propio de los esclavos y el segundo es monopolio de los propietarios de los mismos*» (1997: 98). Segons l'autor, a excepció d'alguns casos com el d'Hesíode i la seva obra *Els treballs i els dies*, «*los filósofos clásicos consideraron el trabajo como algo indigno, degradante y propio únicamente de los instrumentum vocale, es decir, de las herramientas con habla, como eran designados y conocidos los esclavos*» (1997: 98).

Fent menció de H. Arendt (1958), Blanch (1990) planteja que en aquesta època no es pensava que «*el trabajo estuviera mal visto socialmente por ser cosa de esclavos cuanto que la esclavitud estaba mal vista por ser cosa de trabajadores*» (1990: 147). Així, hi ha, sobretot, un menyspreu pel treball, ja que aquest està relacionat amb la lògica de la necessitat, de l'animalitat.

Aquest aspecte seria consistent també amb la visió que aporta Hesíode, ja que, com aprecia Sennett (2000), l'aportació més rellevant d'*Els treballs i els dies* és l'afirmació d'una ètica fundada en l'ús autodisciplinat del propi temps com a única manera de gestionar el caos de la naturalesa: «*No dejes para mañana o pasado mañana; los graneros no los llenan aquéllos que posponen y pierden el tiempo sin saber donde van. (...) Esta disciplina autoimpuesta en el uso del tiempo parecía más una necesidad que una virtud humana*» (Sennett, 2000: 105).

Caldeus, hebreus, romans i cristians

Posteriorment, en les escriptures sagrades de la religió de Zaratustra, entre els caldeus, es considera que és per mitjà del treball, entès com a mantenció, que es cultiva la puresa, cosa que li dona un sentit de salvació espiritual assimilable a la contemplació beatífica. Així, tant l'activitat mateixa com el seu producte adquireixen un valor ètic, de tal manera que els béns produïts tenen un doble significat: com a bé eco-nòmic i com a bé ètic.

D'altra banda, la literatura hebrea del Talmud aporta una particular visió instrumental del treball: com a mitjà de subsistència és assumit com un mal necessari, però adquireix, a més, un sentit ètic, social i històric, com a deure de cadascú per expiar els pecats dels seus avantpassats. En definitiva, és així un mitjà per produir i un mitjà per redimir.

La literatura rabínica afegeix a la perspectiva anterior que el treball és una manera de cooperar amb Déu, és el camí per fer emergir lentament des de la realitat actual la salvació del món. El treball es consagra, doncs, com a mitjà per a un adveniment, el Regne de Déu.

El cristianisme primitiu, encara que conservi l'ambivalència hebrea i la noció del treball com a conseqüència del pecat original, introdueix un nou sentit: la caritat, el treball com a mitjà a partir del qual la persona pot (ha de) expressar el seu amor al proïsme i, per mitjà d'aquest, a Déu.

És ja en la cultura romana quan apareixen formes similars a les conegudes actualment. De fet, no és casualitat que l'origen de la paraula que actualment fem servir provingui del llatí: «*Según los estudios de Corominas (1976, 1981), trabajar procede del latín tripaliare, que significaba primitivamente 'torturar'; este verbo deriva del sustantivo tripalium ('trabajo'), que fue en principio una especie de cepo o instrumento de tortura, compuesto de tres palos ('tri'-'palim') cruzados, donde los reos sufrían el castigo*» (Agulló, 1997: 92).

Ara bé, més enllà de l'etimologia i d'aquest origen del treball com a càstig, són els romans els que obren clarament, mitjançant la seva legislació, la possibilitat d'arrendar la força de treball: per primera vegada, l'activitat del treballador fou tractada legislativament.

És paradoxal observar que el contracte romà apareix com una superació de la situació de l'esclavatge, com a signe de liberalització de les relacions laborals, alhora que com a consagració, per mitjà del dret, de la cosificació del treball. No és casual que aquesta fórmula legislativa aparegui en moments en què els grans contingents d'esclaus resulten disfuncionals per a l'economia romana.

L'acumulació de guanys com a màxima social comporta nombroses repercussions, com la divisió del treball i dels artesans en rúbriques diverses i parcel·lades en un moment en què la vida social es desenvolupa definitivament a les ciutats. Aquí s'entreveuen algunes de les característiques del treball actual, com la divisió del procés productiu i dels treballadors i treballadores en especialitats relatives a aquest procés. En aquesta revolució, «*el comerciante se convirtió en capitalista al dominar el proceso realizado por pequeños artesanos*» (Hopenhayn, 1988:64), al mateix temps que els ideals d'autarquia i d'autoavituallament es veuen sotmesos als nous ideals mercantils.

Com assenyala Hopenhayn (1988), «*la estima por el dinero fue una constante entre los mercantilistas, quienes bajo la lupa del capitalismo comercial identificaban dinero y capital. De allí su renuencia a acumular bienes y su preferencia por el dinero*» (1988:65). «*Por lo mismo [el treball] carece de ataduras morales en el trabajo que lo lleven a sacrificar su sed de lucro por principios de lealtad al grupo o de reconocimiento de jerarquías. Es ese desprendimiento respecto de la forma corporativa del gremio lo que le permite hacer de la mera utilidad una ética*» (Hopenhayn, 1988:65).

Adicionalment, es produeix una confluència singular entre treball manual i intel·lectual: tots dos són necessaris en l'activitat comercial. L'intel·lectual deixa de ser patrimoni eclesial per impregnar la cultura laica d'una racionalitat del càlcul en què «*la moralización del intercambio moraliza también la labor mental destinada a aprovecharlo*» (Hopenhayn, 1988:63).

El que queda justament entre parèntesis són els processos humans per mitjà dels quals es fa la producció, els valors ètics que la guien i l'enquadren, l'esforç i la inventiva creadora desplegada per l'artífex. «*El origen del capitalismo es también el origen de la consideración abstracta del trabajo, como un valor de cambio entre otros*» (Hopenhayn, 1988:65).

En el Renaixement, segons Hopenhayn (1988), «*la exaltación humanista opaca todo lo que pueda haber de negativo en el trabajo (...). El hombre es voluntad racional, capaz de conocer y dominar la naturaleza*» (1988:65). En aquesta noció, s'unifiquen pensar i fer, treball intel·lectual i treball manual, en una exaltació del gaudi enfront dels fruits del desplegament de les pròpies capacitats.

Una opinió més cautelosa, però concordant amb el que s'ha dit anteriorment, és l'expressada per Agulló (1997): «*conforme la Edad Media va dejando paso a la mentalidad y a las ideas renacentistas (sobre todo, el pensamiento utópico) el trabajo va adquiriendo una concepción menos negativa e indigna. El trabajo irá poco a poco tomando tintes más respetables y dignos*» (Agulló, 1997:99). Un intent de dignificació es troba en la singular perspectiva històrica i evolutiva de l'home del pensament renaixentista, en la qual a l'ètica de l'autodisciplina s'afegeix la de l'*homo faber*, la de l'home com a creador de si mateix i el treball com a mitjà d'aquesta creació.

Però encara hi ha un altre fenomen extremadament decisiu per a la nostra noció de treball, i és com la identificació de capital i diners genera un concepte nou del temps: mentre l'economia de la terra de l'edat mitjana mesurava la riquesa en espai o extensions, la del diner es mesura en temps. Aquest fet imposa el dinamisme intensiu, que passa de la despesa a l'estalvi i a la inversió (Hopenhayn, 1988). D'ara en endavant, el treball se subjuga progressivament al temps i als ritmes del capital i el seu sentit consisteix a augmentar la productivitat del capital.

Professió i eficàcia del treball en l'ètica protestant

Per Hopenhayn (1988), la reforma protestant proporcionà un poderós doctrinari per al desenvolupament del capitalisme. Tots dos troben el principal nexa en la doctrina calvinista de la predestinació que s'encarna en la *Westminster Confession* de 1647: «*Para revelar su majestad, Dios por su decreto ha destinado (predestinado) a unos hombres a la vida eterna y sentenciado a otros a la eterna muerte*» (a Hopenhayn, 1988: 76). En aquesta ètica, s'ha d'assumir una intensa activitat mundana per honorar Déu i ser escollit. Coexisteixen dues perspectives sobre el treball amb valències diferents: una de negativa, ja que «*el trabajo nunca es condición suficiente para la posesión de la gracia*», i una de positiva, ja que «*es siempre condición necesaria para la certeza de ser un elegido*» (Hopenhayn, 1988: 78). Com expressa Blanch (1990), «*desde esta óptica, el trabajo no puede aparecer más como un castigo para los condenados, sino como una misión para los elegidos*» (1990: 153). Per Sennett (2000), «*esta es la cruz de la humanidad protestante: debemos ganarnos nuestra posición moral y, sin embargo, nunca podemos presumir con confianza de ser buenos*» (2000: 110).

En aquesta línia, Locke atorga a l'Estat la funció de garantir la propietat privada dels individus. Per ell, el treball és el que legitima la propietat privada, ja que és mitjançant l'esforç i la indústria que l'home es fa seu el que ha extret de la natura, convertint-ho en un bé particular. «*En lo económico, Locke se refiere al trabajo como un factor que genera riqueza, mientras en lo jurídico es generador de propiedad*» (Hopenhayn, 1988: 91). L'exaltació del lucre i, per tant, del treball es justifica també per l'exaltació del progrés que fan els enciclopedistes francesos: Montesquieu i Voltaire conceben el treball com a «ànima del progrés» que genera riqueses i prova el poder limitat de l'home sobre la natura, que garanteix la civilització, etcètera.

Aquestes idees estableixen les bases d'un utilitarisme hedonista. «*Sin ideal de virtud el trabajo se halla desprovisto de contenido ético. Pero en la medida que aporta a la realización hedonística, el trabajo sigue valorado positivamente como medio para algo que lo trasciende. Aquí lo útil hace lo bueno*» (Hopenhayn, 1988: 95). Com el mateix autor assenyala, es tracta d'una «*extraña mezcla de sensualismo, utilitarismo y racionalismo, que va a hacer posible una valoración cuantitativa e instrumental del trabajo*» (Hopenhayn, 1988: 96).

Aquests elements heterogenis van fer possible un concepte ambivalent del treball a partir de «*combinación de mistificación y reificación del trabajo humano, su reducción a mero capital humano y su elevación a generador del progreso, la riqueza y la historia*» (Hopenhayn, 1988: 96). Aquesta ambivalència té un valor operatiu per l'aparició del capitalisme industrial, i troba la seva continuïtat en els plantejaments d'Adam Smith i l'economia clàssica, a partir dels quals el treball és entès com a font de riquesa, al mateix temps que perd importància el subjecte que l'executa i el sentit que aquest pugui donar-li: es despersonalitza. Per Hopenhayn (1988), aquí ja estan plasmades les paradoxes del treball modern: «*Exaltado en la teoría, degradado en la práctica; dignificado por la moral, cosificado por la economía política; máximo socializador, máximo atomizador*» (1988: 100).

La dissolució de l'ordre artesanal i dels gremis, l'expansió de l'ordre industrial i la contractació mercantil impersonal de la mà d'obra dissolen també els horitzons que permetien conferir al treball algun sentit personal. Per això, el naixement dels sindicats no respon només a una estratègia de negociació, sinó a una recuperació dels horitzons de sentit, d'agència social i moral i d'identitat per al treball.

Per Hopenhayn (1988), no és fins que el capitalisme industrial apareix que el treball adquireix connotacions crítiques. Això fa que els homes es preguntin pel sentit del treball en un context en què, mentre la filosofia i l'ètica enalteixen l'home com a fundador de la realitat, és la realitat del mercat la que «funda» l'home.

Marx: de l'alienació del concepte de treball al concepte d'alienació del treball

Marx assumeix aquestes ambivalències relatives al treball com l'expressió de contradiccions històriques entre el capital i el treball, on el primer, entès com a treball acumulat, domina i explota el segon. L'abolició d'aquestes contradiccions, entenent l'home com a ésser eminentment social, que realitza la seva humanitat en el treball, esdevé condició necessària per al desenvolupament de la consciència dels treballadors. En la filosofia marxista, el treball assumeix un valor central per a l'ésser humà: treballar és allò que és propi de l'home.

Així, Marx, en els seus *Manuscrits* de 1844, distingeix diferents formes i moments de l'alienació que pateix el treballador:

- L'alienació relativa al producte: es refereix a la contradicció del fet que com més riquesa produeix el treballador, més pobre es torna. «*El valor creciente del mundo de las cosas determina la directa proporción de la devaluación del mundo de los hombres*» (Marx 1844, a Hopenhayn 1988: 115). L'objecte produït s'erigeix contra el seu artífex.
- L'alienació de l'activitat del treballador: correspon a la negació de la gratificació d'utilitzar conscientment les forces de la naturalesa consubstancial al treball i que aquest només adquireix un sentit com a mitjà per satisfer necessitats externes al treball. Com a resultat, «*el trabajador se siente en lo suyo cuando no trabaja y fuera de sí mismo cuando trabaja*» (Hopenhayn, 1988: 116). Aquest tipus i l'anterior són inseparables.

Aquests elements tendeixen a consolidar una visió del treball i de l'activitat productiva que, segons Hopenhayn (1988), es caracteritza per:

- Una concepció formalista de l'empresa, entesa aquesta com un conjunt de funcions productives, coordinades i jerarquitzades en un ordre càrrec-valor.
- Una concepció mecanicista de l'operari, en la qual els treballadors són mesurats segons si s'acomoden a les necessitats de l'organització: «*La mano de obra es un artículo que el patrón puede comprar disponiendo de ella a discreción...Las personalidades en cada trabajo hay que desecharlas*» (Klinskberg, 1975, citat a Hopenhayn, 1988: 135).
- Una concepció naturalista de la divisió del treball mental i físic, que divideix les persones en dos tipus amb relació a la indústria: aquells amb capacitat de reflexió —destinats a tasques directives i de gerència— i aquells amb tendència a no pensar —destinats a mà d'obra, a acatar instruccions, a desenvolupar activitats que exigeixen poca qualificació.
- Una concepció hedonista de la motivació —segons la qual el comportament humà és del tot previsible— sota el pressupòsit que el rendiment és en funció de la remuneració.

D'aquesta manera, l'administració científica ha conformat l'última etapa d'un canvi iniciat per les religions i la filosofia, consistent a comprendre el treball dins d'una ètica, i que, continuat per la ciència i la tècnica, ha culminat per fer confluïr una perspectiva mercantilista i instrumental de l'activitat laboral.

6.1.1.3. Recapitulació

Aquesta visió retrospectiva d'alguns dels canvis més significatius que s'han produït en les valoracions socials del treball aporta a l'anàlisi de l'estat actual elements interessants per a la discussió.

Un dels primers detalls que és possible apreciar és que la instrumentalitat del treball, —és a dir, el fet que l'activitat laboral rebi el sentit principal d'alguna cosa externa a si mateixa, però obtinguda per mitjà del seu exercici— és una concepció que acompanya tota la tradició occidental sobre el treball. Per tant, l'intent de caracteritzar l'experiència laboral dels nostres dies al voltant d'aquest concepte no ens és útil si no és que no es fa la tasca de precisar els matisos, singulars o no, de com es materialitza aquesta instrumentalitat. És, doncs, necessari preguntar-se en què consisteix aquest ésser instrumental del treball, quines són les finalitats que persegueix i com és el treball que permet aconseguir-les.

La mateixa revisió feta anteriorment formula una sèrie de trànsits que ajuden a trobar algunes respostes a les preguntes plantejades. D'una banda, es detecta una tendència progressiva a la mercantilització com a marc valoratiu, dins del qual el consum es consolida com a finalitat del treball, i fa d'aquest una activitat que, per les seves condicions, proporciona cada cop menys fonts de satisfacció d'un altre tipus de necessitats —afectives, intel·lectuals, relacionals, etcètera. En definitiva, es produeix un deslliurament progressiu de les anomenades funcions expressives del treball i una progressiva i simultània reducció d'aquest envers les seves funcions instrumentals, en particular, el consum.

Sembla que a partir de la societat romana s'inicia la tendència a la contractació de la força de treball com a objecte d'arrendament; això passa per la seva mesura en termes de temps cronometrable i per l'atribució de valors monetaris a cada unitat de temps, cosa que, finalment, converteix el treball en un valor de canvi, entre altres mercaderies. Així, en el capitalisme de consum i des de la perspectiva del treballador, aquesta relació es fa encara més estreta, fins al punt que el treball és equiparat al poder adquisitiu que representa, és a dir, a objectes de consum.

Per tant, el treball és concebut com a activitat que per definició troba el sentit i la justificació fora de si mateixa i que situa el plaer, la diversió i la realització personal com a elements externs, en l'oci. És així com es produeix una divisió brutal entre el temps i l'espai del negoci i el de l'oci. Ara bé, quan l'oci és alhora reduït a la mateixa lògica de mercantilització, és a dir, quan s'equipara bàsicament a consum, els possibles sentits que adopta el treball són, un cop més, cosificats, traduïts a béns i serveis. En paraules de Gorz (1991), apareix el treballador consumidor.

D'aquesta manera, per poder comprendre els valors tradicionals associats al treball és necessari penetrar en aquesta funció psicosocial tradicional que li ha estat assignada; la de produir, socialitzar, éssers capaços d'assumir una vida adulta. En altres paraules, es tracta d'indagar aquells aspectes que tradicionalment s'espera que el treball proveeixi com a condició de formar un adult.

Per tant, a més de totes les funcions lligades íntimament a la manutenció i a la subsistència, que s'anomenen *funcions instrumentals*, n'hi ha d'altres vinculades a la formació i al desenvolupament del subjecte adult, que s'han anomenat *funcions expressives*. En tots dos casos apareixen reflectits els valors d'aquest model social, sigui el de vida adulta com a destí de la joventut, sigui el de treball com a trànsit a l'adulthood. Aquest doble valor, instrumental i expressiu, configura el contingut de les funcions tradicionals del treball. A continuació s'exposen diversos estudis sobre aquesta matèria.

6.2.2. Funcions tradicionals del treball

Un dels estudis més importants sobre els significats relatius al treball és *The Meaning of Work* (1987), que agrupa els significats al voltant de quatre patrons bàsics de definicions (Agulló 1997):

- *concreta*, que inclou definicions del tipus «si reps diners per fer-ho», «si has de fer-ho», «si es fa en lloc de la feina», «si ho portes a terme en un horari determinat» i «si no és agradable»;
- *social*, que incorpora definicions del tipus «si ho fas per contribuir a la societat», «si en fer-ho et sents membre d'un grup» i «si algú altre en treu profit»;
- com a *deure*, que comprèn les definicions «si forma part de les teves tasques» i «si has de donar explicacions a algú sobre això», i
- com a *càrrega*, que conté definicions de «si és físicament cansat» i «si és mentalment cansat».

El sou, la utilització de temps i llocs específics, l'exclusió del plaer personal i el profit social o l'obligatorietat i l'esforç sembla que constituïen els criteris bàsics a partir dels quals les persones definien el treball. Com es pot apreciar, els entrevistats fonamentalment caracteritzaven el treball com a ocupació, en sentit estricte.

A partir dels seus resultats, el mateix equip investigador va elaborar un model heurístic per entendre el significat del treball —vegeu quadre 7. En aquest model es relacionen diferents aspectes rellevants com a variables condicionants, variables centrals i conseqüències (citada a Blanch, 1998).

Ruiz Quintanilla (1991), un dels membres d'aquest equip investigador, explicant aquest model planteja que el treball es pot entendre bàsicament com a sistema de valors, creences i expectatives que han estat apresos en la socialització: «*El significado del trabajo funciona como marco de referencia para la acción a través de las creencias individuales sobre los resultados que deberían ser esperados o deseados del trabajo (metas laborales), sobre qué se debe dar o se debe recibir de la situación laboral (normas sociales) para lograr unos resultados, y en qué grado uno se identifica con el trabajo (centralidad del trabajo)*» (citada a Agulló, 1997:232).

Com es pot apreciar, les funcions de la feina tenen un contingut eminentment expressiu i instrumental. Aquests plantejaments demostren que el lloc que aquest ocupa és central per a la vida dels individus i de la col·lectivitat. En aquesta mateixa línia, Blanch (1998) esbossa el paper que la cultura occidental de les quatre darreres dècades ha assignat a la feina —entesa com a ocupació— i les expectatives psicosocials que s'hi dipositen:

Quadre 8. Funcions de l'ocupació i disfuncions de la desocupació (Blanch, 1998)

	Funcions de l'ocupació	Disfuncions de la desocupació
Econòmiques	<p>Enriquiment individual i col·lectiu.</p> <p>Via d'accés al circuit de la producció-distribució-consum de béns i serveis necessaris per a la supervivència material.</p>	<p>Empobriment individual i col·lectiu.</p> <p>Bloqueig d'accés al circuit de la producció-distribució-consum de béns i serveis necessaris per a la supervivència material.</p>
Sociopolítiques	<p>Participació cívica, integració política i manera de prevenir les tensions i els conflictes derivables de la desigualtat, la dualització i l'exclusió social.</p> <p>Normalització, manteniment de l'Estat de dret, garantia de l'exercici del dret i el deure de treballar.</p> <p>Suport fonamental de l'Estat social, redistribuïdor del benestar finançat per l'activitat econòmica.</p> <p>Optimització dels recursos humans de la comunitat per al desenvolupament econòmic i social.</p>	<p>Desintegració i conflictivitat socials en situacions de desigualtat, dualització i exclusió.</p> <p>Desorientació ideològica, apatia política, desencant cultural, anomia.</p> <p>Inoperància del dret al treball i del deure de treballar.</p> <p>Ineficàcia de les institucions públiques, crisi de confiança en el sistema.</p> <p>Sobrecàrrega de l'Estat social, risc de col·lapse de la societat del benestar.</p> <p>Saturació de l'aparell educatiu.</p> <p>Reforç artificial de les xarxes de parentiu.</p> <p>Factor de tensió en les relacions familiars.</p> <p>Desaprofitament de recursos humans de la comunitat per al desenvolupament econòmic i social.</p>

Font: Blanch, 1998

Com es pot veure, en coherència amb una autèntica «civilització del treball», l'ocupació garanteix la formació de l'individu i la seva integració social i, en canvi, la seva manca comporta un notable conjunt de disfuncions socials. Ara bé, aquesta norma social es veu qüestionada i matisa, alhora, el supòsit d'una societat ideal de l'ocupació, sobretot en les darreres dues dècades, quan apareixen determinades formes d'organització del treball, de condicions laborals o de condicions d'ocupació que l'incompleixen. És a dir, quan emergeixen eventuais funcions de la desocupació o disfuncions de l'ocupació.

Quadre 9. Disfuncions de l'ocupació i funcions de la desocupació (Blanch, 1998)

	Disfuncions de l'ocupació	Funcions de la desocupació
Econòmiques	Sobreexplotació de la mà d'obra en determinades condicions socials.	<p>Contenció salarial.</p> <p>Reducció dels costos de mà d'obra.</p> <p>Abaratiment de l'acomiadament laboral.</p> <p>Estabilització del sistema de preus.</p> <p>Descens de la taxa d'inflació.</p> <p>Medi de cultiu del treball submergit.</p> <p>Mitjà de captació de recursos financers en forma de subsidis a l'atur individual, de fons de cohesió social i de compensació interterritorial per a comunitats amb alta taxa d'atur.</p>
Sociopolítiques	<p>Lluita de classes, conflictivitat social, vagues laborals.</p> <p>Subocupació: asimetria persona-lloc de treball per sobreeducació de l'individu o per subqualificació de la tasca.</p> <p>Lumpocupació (lumpenproletariat): déficits en la qualitat de vida laboral derivats de precàries condicions socials, tècniques, contractuals, salarials, materials o professionals de la feina.</p>	<p>Flexibilització contractual.</p> <p>Precarització de les condicions de treball.</p> <p>Desactivació, dissuasió i desmobilització sindical.</p>
Psicosocials	<p>Estrès i sensació d'estar cremat (<i>burn out</i>) professionals per ambigüitat, conflicte, sobrecàrrega o buit del rol laboral, demandes excessives o insuficients, cansament o avoriment, absència de recompenses socials o salarials, etcètera.</p> <p>Organitzacions addictives: generadores de dependència psicològica.</p> <p><i>Workaholics</i>: síndrome d'abstinència laboral en vacances i caps de setmana.</p>	<p>Por a l'atur i a l'acomiadament de les persones ocupades.</p> <p>Subordinació de la qualitat de vida laboral al manteniment del lloc de treball.</p> <p>Conformisme organitzacional.</p> <p>Submissió a les lleis del mercat.</p> <p>Assumpció resignada dels imperatius de la subocupació i dels contractes escombraria.</p>

Font: Blanch, 1998

És a partir d'aquestes contradiccions que el treball i les valoracions socials construïdes al seu voltant esdevenen problemàtiques. Com s'aprecia, entre el plantejament de les funcions psicosocials de l'ocupació i les disfuncions de l'atur, d'una banda, i el de les disfuncions de l'ocupació i les funcions de l'atur, de l'altra, hi ha una ruptura crítica: ¿una mateixa societat enalteix el treball en un sentit fonamental i alhora denigra la seva experiència? ¿Això passa en una mateixa societat o aquesta diferència reflecteix un canvi social amb relació a la valoració del treball? Es tracta d'una contradicció en un mateix model social

El joc del poder sense responsabilitat dóna lloc a un nou tipus caracterològic: *l'home irònic*. Citant Rorty, en aquest individu preval un estat mental en el qual «*nunca es totalmente capaz de tomarse a sí mismo en serio porque siempre es consciente de que los términos en que se describe están sujetos al cambio, siempre es consciente de la contingencia y la fragilidad de su vocabulario final, y, por lo tanto, de sí mismo*» (a Sennett, 2000: 122). Aquesta és la conseqüència lògica de viure en un temps flexible, sense criteris d'autoritat o de responsabilitat.

Com es pot apreciar, aquest canvi en els valors que socialitza el nou treball té profundes conseqüències psicosocials. Una de les més severes és la vulneració del vincle social, per mitjà d'una exaltació de l'individualisme i una desqualificació de la dependència mútua: «*El vínculo social surge básicamente de una sensación de dependencia mutua. Todos los dogmas del nuevo orden tratan la dependencia como una condición vergonzosa*» (Sennett, 2000: 146).

Aquesta degradació de la dependència ve donada per la ideologia del parasitisme, que s'implementa per mitjà del treball com a dispositiu de dominació. Aquesta ideologia opera bàsicament de la mateixa manera que l'ètica protestant relacionava el treball amb la salvació, on aquest era condició necessària però mai suficient, fet que exigia sempre la necessitat de provar la pròpia condició d'elegit. En l'actualitat, sembla que es produeix igualment una espècie de parasitisme social que el subjecte ha de procurar desmentir: «*La ideología del parasitismo social es una potente herramienta disciplinaria en el lugar de trabajo; los trabajadores quieren demostrar que no se están alimentando del esfuerzo de otros*» (Sennett, 2000: 147).

Les conseqüències d'aquesta vulneració de la vinculació social en l'àmbit del treball són a mitjà termini un deteriorament de la confiança i el compromís i, a llarg termini, la posada en qüestió dels projectes col·lectius: «*Sin embargo, la vergüenza de ser dependiente tiene una consecuencia práctica, pues erosiona la confianza y el compromiso mutuos, y la falta de estos vínculos amenaza el funcionamiento de cualquier empresa colectiva*» (Sennett, 2000: 148).

Però aquest canvi en els valors que el treball socialitza afecta el treball mateix, la seva valoració social i el seu lloc com a integrador social; el treball és descentrat com a eix vital rellevant al voltant del qual orientar els valors de la pròpia vida: «*Las incertidumbres de la flexibilidad; la ausencia de confianza y compromiso con raíces profundas; la superficialidad del trabajo en equipo; y, más que nada, el fantasma de no conseguir hacer nada de uno mismo en el mundo, de hacerse una vida mediante el trabajo. Todas esas situaciones impulsan a la gente a buscar otra escena de cariño y profundidad*» (Sennett, 2000: 145).

6.3. Els joves i els nous valors relatius al treball

En aquest capítol s'ha repassat, en primer lloc, l'evolució històrica de les valoracions socials del treball, que ha permès comprovar com la significació anomenada *tradicional* troba la seva arrel en el passat, i en segon lloc, s'han analitzat els continguts d'aquestes valoracions. Aquest punt, servint-se dels anteriors com a context interpretatiu, analitza ja específicament la relació de valors que estableix el jove amb el treball.

6.3.1. Treball, joventut i valors: antecedents

Atenent els resultats del nostre estudi i els d'altres investigacions consultades, cal tenir present que la relació que estableixen els joves entre treball i valors no pot ser compresa d'una manera simple, estàtica ni lineal, sinó que exigeix una perspectiva contextual, que reflecteixi la mobilitat i la interrelació de les valoracions en joc.

Aquesta complexitat no tan sols ve donada per la diversitat de realitats que s'inclouen en el terme *joventut* — que finalment semblen empíricament inabastables sota aquest concepte —, amb tota la seva varietat de condicions econòmiques i socioculturals, d'anhel i projectes, sinó que també ve donada per la velocitat de les mutacions socials i la consegüent flexibilització i complexitat de les xarxes de valors que serveixen de guia al subjecte en l'actualitat.

la possibilitat que «el trabajo podría jugar un nuevo papel en la estructuración de la identidad de los sujetos», de tal manera que «la relación interior con el trabajo no tiende hacia un instrumentalismo puro y duro, sino que la actividad profesional proveería nuevos medios de expresarse» (Baethge, 1994, citat a Agulló 1997: 233).

Com a resultat de les seves investigacions, l'autor distingeix quatre tipus de concepcions de la vida segons el pes que donen els joves al treball, a la família o parella i als desitjos en les seves perspectives de futur (Baethge, 1994, citat a Agulló 1997).

- La concepció orientada pel treball: el jove col·loca l'activitat professional en un primer pla dels seus projectes actuals i futurs. «Invierten todo su esfuerzo en la búsqueda de un trabajo con sentido y en el cual puedan realizarse en tanto que sujetos o bien procurarse un reconocimiento social y un status profesional elevado» (Agulló, 1997: 234).
- La concepció d'equilibri entre treball i vida privada: el jove posa el seu interès personal en la feina i en la seva vida privada, sense subordinar l'una a l'altra.
- La concepció orientada per la família: els joves consideren la família o la parella la seva principal motivació i l'espai estructurant de la seva identitat. «Esto no significa que el trabajo les sea indiferente, pero su papel es secundario» (Agulló 1997: 234).
- La concepció orientada per l'oci o el temps lliure: «Los jóvenes que están orientados por esta concepción concentran toda su energía física y sus proyectos hacia la ocupación del ocio en detrimento del trabajo, el cual es considerado como un terreno de identificación de menos importancia. En los casos extremos conduce a un rechazo deliberado de toda actividad profesional. Esta categoría aparece, comparándola con las anteriores, más frágil y más precaria. Suele presentarse más como una fase transitoria que como una concepción estable y sólida» (Agulló, 1997: 235).

Agulló (1997) afegeix a l'aproximació de Baethge (1994) que, si es volen comprendre els canvis en la relació del jove amb el treball, és necessari analitzar les exigències que aquest formula sobre l'activitat laboral. A partir d'aquí, l'autor manifesta que «en dicha relación se observa, de entrada, una formulación mucho más significativa de **exigencias de orden personal**» (1997: 236), en què els joves demanen a la feina: a) uns millors continguts de l'activitat laboral (feina significativa i útil); b) un suport en l'afirmació de si mateixos (identitat); c) una millor comunicació (implicació, identificació); d) la possibilitat de comportar-se com a subjectes amb aptituds, gustos i habilitats, sense haver de seguir formes estereotipades —com a mera mà d'obra—, i e) la possibilitat de rebre un reconeixement de l'entorn per les competències mobilitzades —reconeixement social.

Aparentment, la novetat no estaria tant en la naturalesa d'aquestes exigències —que són possibles de trobar en altres moments i moviments de la història—, sinó en «la amplitud del fenómeno, la espontaneidad y la evidencia con la cual se anuncia y la determinación de los individuos a perseguir a la vez su autorrealización en su vida privada y en el entorno profesional» (Baethge 1994, citat a Agulló 1997: 236).

6.3.2.2. Les nostres lectures

Un esquema complementari, centrat més específicament en la relació joves-treball-valors, és el que es proposa a continuació. A partir de les diferents investigacions consultades i dels nostres propis resultats, s'ha establert un model de cinc tòpics a partir dels quals giren les valoracions que fan els joves respecte del treball. Com a tals, no són excloents els uns dels altres, sinó que més aviat es veuen implicats entre si en un moviment comú.

6.3.2.2.1. El treball i el pas a la vida adulta

Com ja s'ha dit, diverses investigacions coincideixen a assenyalar que el treball no ha perdut la seva centralitat, en tant que és concebut pels subjectes com el principal mecanisme per mitjà del qual els joves s'integren en un futur com a adults en l'esfera social (Mula *et al.*, 1999; Serrano, 1995). Ara bé, mentre que la feina abans s'entenia unívocament com a via d'integració social, autors com Serrano (1995) han descrit que també està construïda actualment com a factor d'exclusió social, per les condicions concretes en les quals s'està

E. ¿Qué problemas crees que tienes tú respecto a los jóvenes que trabajan?

P1. Pues que ellos tienen mayor independencia, harán más lo que quieran. No tienen tantas limitaciones económicas... Además, digo yo que estarán pues más puestos... no les hace falta ir buscando trabajo por ahí porque ya tendrán para vivir... o depende, a lo mejor tampoco tienen lo suficiente como para independizarse pero sí para tener independencia, un poco, ¿no?

En totes aquestes concepcions observades, el denominador comú és la comprensió clara i reiterada que les condicions de l'oferta laboral disponibles per als joves només permeten una independència relativa i acotada. Això és a causa, principalment, de dos motius: d'una banda, les condicions de l'ocupació —absència de contractes o contractes temporals, salaris baixos, etcètera— no proporcionen una seguretat i una estabilitat mínimes per fer el salt complet a la independència de la vida adulta, i d'una altra, que les condicions de treball —contingut pobre de tasques, de baixa qualificació— no proveeixen un horitzó atractiu per projectar-se en el temps.

E. ¿No es importante la estabilidad para los jóvenes?

P15. A ver, yo siempre lo relaciono con la independencia, porque claro, si me hacen un contrato de pocos meses, tampoco me voy a arriesgar a independizarme, por ejemplo, porque cuando se me acabe el contrato, si no me lo renuevan, ¿qué hago? Entonces ya... no es tan importante. Supongo que ya, cuando tienes una familia y tienes que dar de comer a tus hijos, ya no podrás tener un mes un trabajo y otro mes no. Supongo yo que necesitarás más estabilidad.

E. ¿Qué expectativas tienes de futuro a medio y largo plazo?

P1. Yo sé que voy a pasar unos años sin nada fijo, pero en el fondo tampoco soy tan negativa. Sí que me veo trabajando en algo, tarde o temprano, pero siempre me veo antes trabajando en otra cosa, ahorrando... ni siquiera tengo el carné de conducir, o sea que tengo que trabajar ya en lo que sea. Pero en el futuro me veo trabajando en algo mejor. No sé cuanto tardaré, pero vaya, tengo esperanza. Hay que ser positivo.

6.3.2.2.3. El treball com a instrument i el jo consumidor

S'aprecia una operació en la significació que els joves fan del treball, on té valor com a instrument o mitjà per obtenir la independència, la qual, alhora, és descrita bàsicament com a possibilitat i llibertat de consumir i escollir les modalitats de consum (què, quan, com, amb qui).

P10. No buscava cap tipus de feina concreta... no ho sé... volia una feina per a poc temps... vaig pensar que treballar per les festes de Gràcia em seria fàcil i em donaria unes quantes peles. Diguem que després de ser llicenciada ja era hora de guanyar-me les garrofes per mi mateixa... En aquest cas... com es diu això?... la finalitat és més important que els mitjans com aconseguixes els propòsits.

E. ¿Pero no te interesa más este tipo de trabajo?

P4. Hombre, está claro que para mi futuro profesional y por lo que he estudiado me interesa más estar trabajando en un despacho de abogados, pero yo ya quiero una independencia económica. Yo quiero un trabajo que me permita hacerme cargo de mis cosas...

En molts casos, ja no es viu per treballar. La feina és més aviat el mitjà a partir del qual el subjecte obté uns ingressos que possibiliten la seva integració social mitjançant el consum. Com apunta Torregrosa (1989), més que haver-se generat una desvaloració del treball, s'ha produït una revaloració instrumental.

E. ¿Te gusta trabajar?

P14. La verdad es que no... Preferiría vivir de renta, hacer lo que me diera la real gana... Lo que pasa es que si quiero hacer lo que quiero, tengo que trabajar y ganar dinero. Hoy en día, sin dinero haces muy pocas cosas, por no decir nada.

P12. Si hagués de sacrificar alguna d'aquestes coses, no estaria treballant al súper. Segur. I si la meua vida consistís a estar només al súper, m'agafaria algo.

Aquest canvi en les relacions entre el temps de treball i el temps d'oci comporta algunes novetats. Si bé és cert que davant la progressiva desqualificació i precarització de l'oferta de treball, el temps i l'espai d'oci es perfilen com a temps i espais on trobar sentits i satisfaccions a la vida, és cert també que en la mateixa mesura, cada vegada més, aquest temps i espai són reduïts a la lògica del consum i de la mercantilització —o, si es vol, aquests sentits i satisfaccions es troben principalment en objectes de consum, o situacions interpersonals que s'articulen des del consum.

Per aquest motiu, si els canvis poden ser compresos com l'aparició d'un nou *ethos* que descentra el treball com a valor o eix vital, contràriament, no poden ser-ho en el sentit d'una primacia del temps lliure com tradicionalment s'entenia, bucòlic i «gratuit». Malgrat que ens sembla encertat assenyalar que estem davant l'aparició d'un nou *ethos* juvenil, no sembla tan evident que pugui estar caracteritzat per l'emergència de valors postmaterialistes. Al contrari, l'evidència trobada ens condueix més aviat a pensar en una nova configuració dels valors materialistes com a valors guia.

P10. Jo penso que la majoria de joves volen les peles per cobrir les despeses que no són de primera necessitat, com menjar o dormir, però que formen part de la nostra manera de fer... anar al cine, viatjar, per a algun concert, per a roba que t'agrada, per al cafè de després de dinar, per sortir... coses que fem tu, jo i la majoria de joves. Estem en una societat de consum i si vols fer coses les has de pagar.

6.3.3. Recapitulació

Molts dels estudis actuals sobre la joventut, els seus valors i la seva relació amb el treball han reduït l'anàlisi a una dimensió quasi fotogràfica; és a dir, concentrada en la pregunta sobre què perceben els joves del treball i quins valors li associen. Això ha portat en moltes ocasions a proposar una imatge de la joventut aïllada i descontextualitzada com a model estàtic i generalitzable de la realitat juvenil, que ha donat peu a opinions —ara més implícites, ara més explícites— expressades moltes vegades mitjançant l'ús de conceptes i construccions carregats d'una valència negativa.

Al contrari, quan estudis com el d'Agulló (1997) posen els joves davant les seves expectatives o les seves perspectives de futur, respectivament, la fotografia es posa en moviment, en una trama complexa, animada per desitjos, antagonismes, conflictes i metes, que és indispensable considerar si es pretén comprendre les explicacions i les projeccions que els joves fan de la seva realitat laboral.

Ara bé, segons els resultats d'aquest estudi, es podria ampliar el model d'Agulló (1997) exposat anteriorment amb un parell d'expectatives que resulten fonamentals per aprehendre la relació que el jove estableix entre treball i valors. Totes dues vénen determinades per allò que els joves esperen de la seva vida, i des d'allí, per allò que exigeixen de la feina.

La primera exigència se situa en el futur. En efecte, els joves esperen que en un futur més o menys indeterminat la feina els permeti esdevenir adults per mitjà del sosteniment material (econòmic) i personal (estabilitat). La feina, per tant, es conforma com a instrument efectiu per al compliment d'un projecte adult. Com ja s'ha dit en capítols anteriors, aquesta és una condició que l'individu, com a jove, no exigeix en el moment actual. Així mateix, tenen demandes d'ordre menys instrumental i més expressiu, a partir de les quals esperen que la feina els permeti una realització personal i un desenvolupament professional relacionat amb els propis interessos i expectatives. El fet que unes i altres exigències se situïn en el futur fomenta una visió de l'estat laboral actual com a transitori.

La segona exigència, en canvi, se situa en el present. El jove espera que la feina li reporti en el moment actual els recursos necessaris —generalment dineraris— que li permetin fer aquelles activitats amb les quals els joves s'identifiquen. Aquesta segona demanda emfatitza l'augment de rellevància de l'espai d'oci com a proveïdor de sentit i d'identitat, alhora que remarca que aquest espai es regeix fortament per una lògica capitalista: en efecte, interpretar la independència i la llibertat com a derivades d'un estat de propietat —efectiva o possible— de diners o, més precisament, de les possibilitats de consum, reflecteix fins a quin punt aquests valors són reduïts pràcticament a una relació mercantil.

I un darrer aspecte és que la nova instrumentalització del treball denota una relació complexa del jove amb el treball i una realitat subjacent problemàtica. Després d'analitzar les aportacions de diversos autors i contemplar els resultats de la investigació, les qüestions plantejades poden trobar resposta en les conclusions següents:

1. S'aprecia com el treball perd el seu valor com a proveïdor de sentit i font d'identitat i subjectivitat social davant les activitats de temps lliure o d'oci. La feina es fa des de l'òptica del temps lliure, és un «mal necessari», es devalua.
2. Això no obstant, aquest fet és possible en la mesura que les dues esferes es troben vinculades pels diners i la mercantilització, o si es vol, per un capitalisme de consum: la feina és el mitjà que proveeix els diners necessaris per accedir a les activitats de temps lliure amb les quals el jove s'identifica, i que impliquen consum de productes i serveis determinats. Val a dir que el temps lliure del jove és construït de tal manera que requereix el consum com a condició d'ús i realització. Manté, per tant, una centralitat instrumental.
3. Això porta a qüestionar que la crisi se situï en els valors pilars que van fer de l'ocupació un organitzador social, ja que estan plenament vigents en aquesta vinculació del treball i del consum. Sembla més adequat afirmar que la crisi o la pèrdua de pes social es troba en determinats valors tradicionalment associats a l'ocupació i a la seva lògica de funcionament, com la seguretat i l'estabilitat, la permanència i el proveïment d'una oportunitat de realització personal, entre d'altres. És a dir, s'han tornat crítiques les funcions psicosocials tradicionals atribuïdes al treball i les seves funcions expressives.

Per tant, quan es parla d'un nou *ethos* laboral juvenil, lluny de reflectir l'aparició de nous valors que puguin ser acollits sota la rúbrica de postmaterialistes, es fa referència més aviat a una flexibilització dels sistemes de valors tradicionals anàloga a la flexibilització que s'esdevé en el mercat laboral, on vells valors com la independència o la llibertat són interpretats en una lògica de consum.

També és important expressar que aquest nou *ethos* consumista apareix com a problemàtic, ja que es desenvolupa en un conflicte entre unes expectatives laborals i una determinada oferta del mercat de treball. Això és fàcil de constatar en la insistència que fan els joves en el caràcter transitori de la situació actual, sigui per la insuficiència i la inestabilitat de les compensacions econòmiques percebudes per a la realització d'un projecte futur d'adultesa, sigui per com són d'insatisfactòries les condicions laborals, cosa que les fa difícilment projectables i desitjables en el temps.

Aquest caràcter problemàtic sembla que deriva d'una certa persistència dels valors i les funcions tradicionalment adjudicats a la feina —font de realització personal, de reconeixement social, etcètera—, alhora que de determinats valors lligats a l'adultesa —feina estable, família nuclear, etcètera—, tots posats en qüestió davant les oportunitats de feina a les quals tenen accés els joves actualment.

En aquest sentit, es podria plantejar la qüestió següent: així com en èpoques passades el protestantisme va aportar un fonament ètic al capitalisme incipient, i més recentment l'ètica del recurs humà ho ha fet amb el capitalisme de consum, aquesta ètica transitòria juvenil pot ser el germen d'una nova ètica per a un emergent capitalisme de precarització?

L'element clau, doncs, no és solament assenyalar la concepció instrumental del treball per part dels joves, sinó també, i sobretot, intentar comprendre tant la funció com els efectes que té aquest discurs.

El fet de limitar-se a afirmar que els joves tenen una valoració instrumental de la feina porta, d'una banda, quasi al pla de la psicologia evolutiva, una situació que és pròpiament psicosocial, i de l'altra, obvia la funció de l'adequació al context que comporta aquesta instrumentalització de la feina. En definitiva, no reflecteix adequadament com aquesta interpretació instrumental de la feina contribueix a reproduir i perpetuar un ordre social neoliberalitzador.

En altres paraules, el marc interpretatiu consumista i el seu ordre de valors aporten els elements subjectius que contribueixen a perpetuar els joves en la seva situació de precarietat, com a segment susceptible de feina precària.

L'adequació que brinda aquesta interpretació instrumental del treball no és completa. Persisteix l'esperança i l'exigència que la feina pugui representar una experiència de la qual treure'n un profit també personal:

7. Conclusions finals: la consolidació del jove en la precarietat

En el quart capítol d'aquest informe s'ha exposat com les diverses transformacions de caire polític, tecnològic, econòmic i social han incidit en el mercat de treball provocant una autèntica crisi de la norma social de l'ocupació, que troba la seva expressió més característica en la precarització de la feina i afecta especialment els segments més febles del mercat, formats majoritàriament per joves que es troben en ple procés d'inserció. El jove assumeix el rol laboral que el mercat li ha assignat i tendeix a normalitzar amb els seus discursos la precarietat —i altres dificultats que troba en el seu camí— com a situació natural i necessària per a la incorporació definitiva a la vida activa «pròpia» de l'adult, estable i confortable.

En el cinquè capítol s'ha explicat que la joventut s'ha caracteritzat tradicionalment com a procés de transició vers l'adulthood. Aquesta visió concep el jove com a subjecte que aspira a assolir les metes que defineixen l'adult, és a dir, l'emancipació laboral, residencial i familiar. No obstant això, aquest model és posat en qüestió per les formes d'inserció laboral en precari a les quals accedeix el jove en el marc actual de l'anomenada crisi del treball. L'assumpció de responsabilitats típiques de l'adult que vinculen el subjecte definitivament a l'estructura social es posposen i, en conseqüència, la joventut es perpetua. Així, aquesta etapa es revalorava com a instància de llibertat, obtinguda no només mitjançant un apropament flexible, en precari, a l'àmbit del treball, sinó també per mitjà del consum i de l'oci. El jove aconsegueix constituir-se com a tal en aquest espai, que s'assumeix com una nova via d'integració social.

La revaloració de la joventut que apareix en els discursos dels joves resulta, per tant, consegüent i coherent amb la precarització de les seves insercions laborals. Enfront de la dificultat per incorporar-se al món adult tal com havia estat entès aquest ingrés tradicionalment, mitjançant una feina estable que permeti l'emancipació familiar, emergeix la joventut com a etapa desitjable per si mateixa, definida per les seves pròpies característiques i valors, les quals li donen sentit, i en cap cas com a mera etapa de trànsit o sala d'espera social. A més, això resulta absolutament funcional amb el sistema laboral, que no li ofereix oportunitats d'inserir-se d'una manera estable en el món adult. És així que la flexibilitat laboral és apreciada com a manera d'evitar lligams i de perpetuar la joventut.

Finalment, en el sisè capítol s'ha argumentat com la crisi dels valors tradicionals associats al treball està lligada a una progressiva devaluació de l'ocupació en les seves funcions psicosocials i expressives, funcions que són desplaçades cap a altres experiències, espais i temps.

Segons creiem, aquest moviment no es tradueix en l'emergència de valors postmaterialistes —en la seva concepció més pura— per part de la joventut, sinó, més aviat, en una valoració instrumental del treball; és a dir, en una determinació de les activitats d'oci pel consum i en una configuració de valors —com la independència, l'autonomia i la llibertat— interioritzats pragmàticament en darrera instància en termes d'oportunitats de consum i propietat. Així, l'expectativa sobre experiències socials, que dona lloc a les funcions psicosocials i expressives tradicionalment associades al treball, es trasllada a un camp que està organitzat segons activitats de consum, on la feina és l'instrument que permet accedir-hi. Per tant, s'estaria parlant d'un enfortiment del domini dels valors merament materialistes.

Aquest nou *ethos* laboral s'insereix d'una manera conflictiva en el món simbòlic del subjecte, fonamentalment per dos aspectes. En primer lloc, el jove es manifesta crític quan es refereix als salaris, a les condicions d'ocupació, a les condicions de treball, etcètera que caracteritzen la precarietat; ara bé, com s'ha exposat, les situacions laborals precàries són normalitzades i tolerades gràcies a la seva consistència amb la condició juvenil i a la seva concepció d'experiència transitòria.

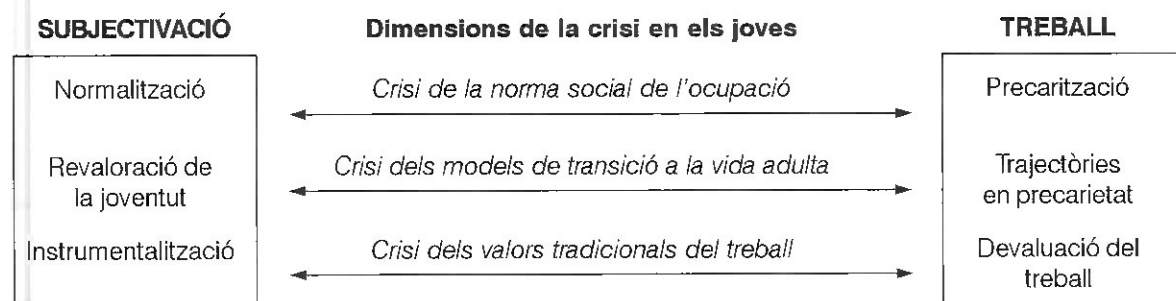
I en segon lloc, a diferència del concepte de joventut, que desplaça els referents adults de la seva definició, el projecte d'adulthood ha romàs immutable: quan el jove «sigui gran» aspira a tenir una feina estable, a formar una família, etcètera. No obstant això, també és conscient que les seves situacions i oportunitats laborals actuals no condueixen a aquest futur. Els nous models culturals posen en evidència, doncs, una autèntica ruptura entre ser jove —avui— i ser adult —demà—, de tal manera que la normalització transitòria de la precarietat tindria la funció d'atenuar-ne els efectes, sense perdre l'esperança d'un canvi futur en les oportunitats laborals —i no en l'ideal d'adulthood.

Al contrari, el jove utilitza els nous models culturals per donar significat i adaptar-se a l'experiència laboral que viu –per exemple, quan interpreta la precarietat en clau autoregulatora–. Això no significa que aquests models culturals siguin coincidents amb la precarietat, en el sentit de reforçar el jove en una situació precària, sinó que, simplement, ni s'hi contraposen ni hi entren en conflicte –sempre que el jove tingui assegurats els recursos necessaris per viure mitjançant el treball (precar) o la família.

Si no fos així, ens podríem arribar a plantejar la supervivència de la cultura de l'oci en un context laboral juvenil caracteritzat per l'estabilitat contractual. És cert que la crisi del treball i la revaloració de la joventut han contribuït a allargar el període juvenil i a retardar l'assumpció de les responsabilitats adultes (treball, família, etcètera), que en principi resten temps i importància al temps d'oci. No obstant, els mecanismes de legitimitació i reproducció de la cultura de l'oci són prou potents per trobar alternatives a aquests inconvenients i possibilitar així la seva supremacia sobre les pràctiques socials. En un context d'estabilitat contractual, les pràctiques culturals juvenils serien diferents en la forma però no en el fons: més concentrades en el temps, més diversificades, menys arriscades, etcètera. De fet, la indústria cultural reforça el procés de revaloració de l'oci i de la joventut, estigui el jove en una situació de precarietat –més disponibilitat– o d'estabilitat contractual –més poder adquisitiu.

En definitiva, en els tres capítols —quadre 10— s'ha aprofundit en diverses dimensions de la crisi laboral en la subjectivitat juvenil. S'ha començat explicant com la precarització del treball resulta normalitzada pels joves, i s'ha continuat argumentant que les trajectòries d'inserció al món laboral en precari allarguen la joventut, entesa com a etapa sense lligams, i que aquesta prolongació és suportada i, fins i tot, apreciada en el context d'una creixent valoració de les característiques de «ser jove», on el treball ocupa un lloc més aviat marginal. Finalment, s'ha explicat com la devaluació del treball que es viu actualment en la societat és consistent amb tot el que s'ha exposat anteriorment, ja que s'instrumentalitza com a mitjà per obtenir els diners suficients per realitzar-se en el consum, l'espai privilegiat en el qual es desenvolupa la llibertat de «ser jove». El quadre següent il·lustra aquestes relacions.

Quadre 10. Dimensions de la crisi

Aquí s'aprecia com les esferes del treball i la subjectivació es desenvolupen, s'alimenten i es justifiquen l'una a l'altra. És així com el jove construeix explicacions de la situació laboral en la qual es troba immers i dóna a aquestes explicacions una coherència i una funcionalitat autojustificativa, que li permet controlar i interpretar la seva pròpia experiència laboral d'acord amb la seva condició de jove. Aquesta subjectivació del jove no s'ha de considerar aïlladament, sinó que, a més, s'integra i pren sentit i referència dins un marc simbòlic més ampli que comprèn altres espais i temps vitals no exclusivament referits a l'esfera del treball.

Per exemple, ja hem vist com el desplaçament d'una expectativa de realització personal en el treball vers el temps lliure adquireix consistència, ja que aquesta oportunitat és privilegi del temps i l'espai destinats a l'oci; el que s'anomena més directament *vida o assumptes personals*, per exclusió dels àmbits laborals.

Conjuntament a la divisió rotunda d'aquests dos mons, que es mouen per lògiques diverses, un de laboral—instrumental vs. un altre de personal— expressiu, apareix l'experiència laboral com una fita contingent i paradoxal en el temps vital. L'oferta de feina precària a la qual es veu arrossegat el jove té per a ell en tot moment un caràcter provisor, ja que ha de ser superada per oportunitats que s'ajustin als seus somnis

i al consum, nous espais d'identificació juvenil. Al mateix temps, l'exaltació d'aquests nous espais ajuda a suportar i a normalitzar la precarietat laboral.

Així mateix, es poden establir noves relacions entre els elements que havíem situat en l'esfera del treball: la precarietat laboral, la devaluació del treball i la revaloració de la joventut.

La mateixa precarietat col·labora en la devaluació del treball en obligar el subjecte a plantejar-se nous espais de satisfacció i d'estabilitat. Al mateix temps, el fet que el treball ja no ocupi una posició social de preeminència, que no sigui l'activitat única i fonamental que identifiqui les persones —i menys els joves— que no determini, com ho feia abans, la integració social del subjecte, legitima la tendència adoptada pels agents socials de no preservar i mantenir les condicions sociolaborals que caracteritzaven l'activitat laboral en dècades anteriors i, per tant, de potenciar indirectament la precarietat laboral.

La precarietat ha provocat una notable transformació de les trajectòries tradicionals de transició a la vida adulta. Les dificultats per trobar una feina estable i l'excessiva intermitència i brevetat de les experiències laborals dels joves que caracteritza la precarietat dibuixen noves trajectòries d'inserció, de recorregut incert, més allargades i sinuoses, menys definides i lineals. La feina precaritzada ja no és efectivament un mecanisme per aconseguir la integració del jove a la vida adulta i, com que perd la funció social tradicional, es devalua. Ja s'ha comentat que l'allargament de la transició comporta al mateix temps un allargament de la joventut. «Crear» més joventut, subjectes que normalitzen la precarietat, permet que aquesta tingui més possibilitats d'expansió i generalització.

La revaloració de la joventut resulta funcional a la desvaloració del treball. La llibertat de caire no responsable i hedonista que caracteritza la joventut contradiu directament els valors del treballador disciplinat, membre d'un col·lectiu ple de compromisos amb la seva tasca i la seva família. El jove, amb les seves característiques i amb la seva manera d'experimentar la feina, es converteix en un perfecte destinatari de les condicions precàries. La manca de projectes vitals consolidats —família, casa...— i la poca importància que dóna a la feina fan dels joves el grup diana a qui el mercat pot abocar el cost social de la flexibilització i la precarietat.

Les diverses relacions exposades mostren una característica unívoca: es reforcen mútuament i consoliden aquests lligams entre l'esfera de la subjectivitat i la de la feina. Els efectes són tan clars com potents i perversos: per una banda, els mecanismes analitzats de subjectivació de la precarietat que el jove construeix el perpetuen en la situació de vulnerabilitat enfront del mercat laboral, cada cop més competitiu i exigent, per aconseguir una estabilitat en la feina, i per l'altra, les característiques del mercat laboral produïdes a partir de la crisi del treball troben en el jove —en les característiques de «ser jove»— un usuari perfecte que legitimi i garanteixi la reproducció del nou model sociolaboral establert, que serà sostenible sense un cost social que n'amenaci la implementació.

De fet, la consolidació del jove en la precarietat es podria entendre com a efecte directe de les formes emergents de subjectivació laboral, que donen significat i consistència a la nova realitat laboral, i no és ben bé així. Aquestes subjectivitats laborals, com s'ha comentat, són el resultat d'un procés adaptatiu, i, en tot cas, simplement desincentiven l'articulació d'estratègies de lluita o fugida contra la precarietat. És per això que resulta funcional i reproduïx determinades situacions de precarietat. No obstant, el problema principal no rau en quines estratègies posa en pràctica el jove per fugir de la precarietat, sinó fins a quin punt existeixen estratègies realment efectives per fugir-ne.

Per trencar el cercle de la precarietat, el jove articula algunes estratègies, com ara augmentar el seu capital formatiu —fins al punt de sobrequalificar-se—, mobilitzar-se per buscar feina o intentar seguir trajectòries coherents d'aproximació successiva. No obstant, això requereix tenir la possibilitat d'assumir sovint elevats costos econòmics i temporals i, a més, de posar en pràctica un pensament estratègic i de planificació de la inserció laboral —analitzar la pròpia ocupabilitat, valorar les oportunitats presents en termes de futur, identificar els moments clau, conèixer les dinàmiques del mercat, etcètera— que no és freqüent en persones amb una experiència laboral sovint encara insuficient. Ni tan sols amb prou capacitat per assumir els costos i pensar estratègicament, les condicions existents en el mercat garanteixen que es pugui trencar el cercle de la precarietat. En efecte, el fracàs reiterat comporta l'abandonament d'aquest tipus d'estratègies com a resultat d'una mena de procés progressiu d'indefensió —o de precarietat.

Ara bé, tot aquest discurs perd el sentit si, en comptes de considerar la precarietat una nova forma d'inserció sociolaboral, es concep com a element de desintegració social i de bloqueig del mateix procés d'inserció juvenil. En aquest cas, les conclusions exposades aquí ens farien adonar que la subjectivitat està compromesa en l'obstaculització d'aquest procés i participa en la consolidació del jove en la precarietat —en la no-inserció. No s'ha de posar l'atenció absolutament en els elements actitudinals —motivació, iniciativa, etcètera— i d'orientació laboral —informació sobre el mercat laboral, etcètera—, com fan sovint els programes d'inserció quan enfoquen la seva acció, sinó que s'han de prendre en consideració d'una manera molt especial els aspectes més simbòlics. Per tant, la subjectivitat i el sentit que el jove atribueix a les situacions laborals resulten clau per mantenir-la, però també per canviar-la, per trencar el cercle precaritzador exposat —quadre 11.

Potser la possibilitat de transformar el cercle de la precarietat rau efectivament en el sentit amb el qual el jove assumeix la seva realitat, en la visió a partir de la qual es projecta en el futur i en com estableix accions estratègiques per dur a terme concretament aquesta visió. Aquesta avaluació del sentit que tenen les situacions actuals en perspectives d'un projecte de futur sembla perduda per molts joves, probablement, darrere el vel seductor de l'hedonisme consumista que els centra en el present. És una avaluació que doni sentit respecte a un projecte de vida, sigui el que sigui, la que cal recuperar per tal de donar al jove la possibilitat de fer accions estratègiques que el motivin a sortir del cercle de la precarietat o, si més no, a donar-li sentit en el marc d'un projecte de vida adulta coherent. L'element crític en el pla de la subjectivitat és, doncs, la incoherència entre l'existència en els joves d'un projecte de vida adulta i la manca d'accions en l'etapa juvenil encaminades a assolir-lo.

Ara bé, subratllar la importància de la subjectivitat i la seva incidència en la consolidació de la precarietat no significa que sigui la responsable de la situació del jove en el món laboral. Cal afegir que el desenvolupament d'accions estratègiques encaminades a l'obtenció d'un projecte de vida per part dels individus sense les eines contextuais necessàries pot portar a la frustració. La sortida del cercle de la precarietat, si bé es resol en l'esfera subjectiva de l'individu, depèn intrínsecament de les polítiques socioeconòmiques i també culturals que adquireixen formes concretes i que conformen el context dels individus. Per això, cal que siguin sensibles a la fragilitat dels estils de vinculació social col·lectiva que acompanyen les diferents formes de flexibilització, que es plantegin noves polítiques que evitin la precarietat de la feina, i també i sobretot, que promoguin veritables processos d'integració social.

Arran d'aquesta i altres reflexions s'obren algunes vies d'estudi i anàlisi per a posteriors investigacions. Potser la més significativa fa referència als efectes de la persistència de la precarietat laboral en les trajectòries vitals dels joves d'avui. Si l'adult de demà no aconsegueix fugir de la precarietat experimentada durant la seva etapa juvenil revalorada, no tan sols queden amenaçades les seves condicions socials i materials de vida futures, sinó també els models culturals d'integració a la vida adulta vigents en l'actualitat.

L'esperança d'una "adulthood normal" sembla donar a les subjectivacions dels joves un valor de resposta adaptativa a la seva realitat laboral. Tal com els joves entrevistats manifesten, la seguretat material continua sent un desig i un requisit per a l'articulació de projectes de vida adults. I en clau de benestar, el treball continua sent central, no tant per a la realització personal com per una necessitat de cara a la subsistència material dels individus. Si bé la precarietat no comporta necessàriament per al jove una pèrdua de l'estabilitat social i material, què succeirà si aquesta situació persisteix en el temps? Això suposaria, o bé la reformulació del model cultural d'adulthood, o bé la seva precarització.

Si es parteix de la primera hipòtesi, podríem estar al davant de la configuració de projectes adults basats en una suposada *eterna joventut*. En canvi, si es parteix de la segona hipòtesi, podríem estar al davant de la configuració de projectes adults basats en el risc i la inseguretat permanent. En resum, les formes emergents de subjectivitat laboral en el jove són el preludi d'una autèntica transformació dels referents adults, caracteritzats per la inestabilitat? És possible l'assumpció de les responsabilitats adultes sense una adequada estabilitat laboral? És possible l'estabilitat material sense la laboral?

Quan es conegui la resposta a aquestes preguntes, potser es podrà afirmar amb rotunditat si la precarietat es configura en la nostra societat com una nova forma d'inserció sociolaboral —basada en una nova identitat adulta— o bé com un factor de desintegració social —segons el model tradicional—. Sigui com sigui, però, l'interrogant que necessàriament cal resoldre és: si la situació de precarietat laboral persisteix, a partir de quins mecanismes l'adult assolirà el benestar i les condicions materials necessàries per (sobre)viure? S'obren noves oportunitats per a la cooperació interindividual, on l'estabilitat estigui garantida per l'altre, a través

8. Referències bibliogràfiques

- ABARZÚA, E. (1994): «Cambios en el trabajo: un nuevo desafío para el sindicalismo». *Economía & Trabajo*, any I, núm. 2. Santiago: PET.
- AGULLÓ, E. (1997): *Jóvenes, trabajo e identidad*. Oviedo: Universidad de Oviedo, Servicio de Publicaciones. [Tesi doctoral].
- ALBA, A. (1996): «En busca del primer empleo: el precio de la experiencia». *Economistas*, núm. 70, pàg. 14-22.
- ALLEBERCK, K., i ROSENMAYR, L. (1979): *Introducción a la sociología de la juventud*. Buenos Aires: Kapelusz.
- ALONSO, L. E. (1997): «Sindicalismo y ciudadanía: los dilemas de la solidaridad en la era de la fragmentación». A: OFFE, C. et al. [coord.], *¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Donostia: Tercera Prensa.
- ALONSO, L. E. (1999): «Crisis de la sociedad del trabajo y ciudadanía: una reflexión entre lo global y lo local». *Política y Sociedad*, núm. 31, pàg. 7-35.
- ÁLVAREZ ALEDO, C. (1996a): «Políticas activas de creación de empleo y colectivos desaventajados». *Economistas*, núm. 70, pàg. 23-31.
- ÁLVAREZ ALEDO, C. (1996b): *El impacto de la contratación temporal sobre el sistema productivo español*. Madrid: CES.
- ÁLVAREZ ALEDO, C. (1997): «Nuevas dualidades del mercado laboral». *Sistema*, núm. 140-141, pàg. 189-204.
- ATKINSON, J. (1994): «Flexibilidad del empleo en los mercados internos y externos de trabajo». A: FINKEL, L. [ed.], *La organización social del trabajo*. Madrid: Pirámide.
- BAETHGE, M. (1994): «Le rapport au travail des jeunes». A: MAUGER, G., BENDIT, R. i VON WOLFFERSDEORFF, C. [comp.] *Jeunesses et sociétés. Perspectives de la recherche en France et en Allemagne*. París: Armand Colin.
- BARNET, R. J., i CAVANAGH, J. (1994): *Global Dreams: Imperial Corporation and the New World Order*. Nova York: Simon & Schuster.
- BAYLOS, A. (1999): «La intervención normativa del Estado en las relaciones laborales colectivas». A: MIGUÉLEZ, F., i PRIETO, C. [coord.], *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- BECK, U. (1993): *¿Qué es la globalización?* Barcelona: Paidós. 1997.
- BELTRÁN, C. (1999): «El empleo temporal en el mercado de trabajo español». *Sociología del trabajo*, núm. 36, pàg. 79-107.
- BELTRÁN, M. (1989): «Cinco vías de acceso a la realidad social». A: GARCÍA FERRANDO, M., IBÁÑEZ, J., i ALVIRA, F., *El análisis de la realidad social: métodos y técnicas de investigación*. Madrid: Alianza.
- BERGER, P., i LUCKMANN, T. (1966): *La construcción social de la realidad*. Barcelona: Herder. 1996.
- BILBAO, A. (1999): *El empleo precario: seguridad de la economía, inseguridad del trabajo*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- BLANCH, J. M. (1990): *Del viejo al nuevo paro: un análisis psicológico y social*. Barcelona: PPU.
- BLANCH, J. M. (1998): *Cátedra de ideologías y utopías sobre trabajo y bienestar*. Doctorat en Psicologia Social. Universitat Autònoma de Barcelona.
- BLANCH, J. M. (1996): «Psicología social del trabajo». A: ÁLVARO, J. L., GARRIDO, A., i TORREGROSA, J. R., *Psicología social aplicada*. Madrid: McGraw-Hill, pàg. 85-119.

- CES (1999): *La economía sumergida en relación a la quinta recomendación del Pacto de Toledo*. Madrid: Colección Informes CES.
- CESAREO, V. (1997): «La società della globalizzazione: regole sociali e soggettività. Una introduzione al tema». *Studi di Sociologia*, núm. 3-4, pàg. 251-279.
- CHOMSKY, N. (1997): *Lucha de clases. Conversaciones con David Barsamina*. Barcelona: Crítica.
- CLARIANA, M. (1997): *Intervenció psicopedagògica*. [Dossier no publicat]. Barcelona: Facultat de Psicologia de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- COMISIÓ EUROPEA (1994): *Crecimiento, competitividad, empleo: retos y pistas para entrar en el siglo XXI. Libro Blanco*. Madrid: Comisión Europea.
- CRESPO, E. (1991): «Lenguaje y acción: el análisis del discurso». *Interacción social*, núm. 1, pàg. 89-101. Ed. Complutense: Madrid.
- CRESPO, E. (1999): «Trabajo y vínculos sociales: la actividad laboral en el discurso legitimatorio cotidiano». *Políticas Sociales en Europa*, núm. 4, pàg. 11-20.
- DE GRIP, A., et al. (1997): «Empleo atípico en la Unión Europea». *Revista Internacional del Trabajo*, vol. 116, núm. 1, pàg. 55-78.
- DEL REY, S., et al. (1999): «La regulación y el control públicos de las relaciones individuales de trabajo». A: MIGUÉLEZ, F. i PRIETO, C. [coord.], *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- DEL RÍO, E. (1997): «Crisis de la cultura obrera». A: OFFE, C., et al. [coord.], *¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Donostia: Tercera Prensa.
- DELGADO, M. (1997): «Los jóvenes españoles y su permanencia en el hogar de origen». A: VERGÉS, R. [ed.] *La edad de emancipación de los jóvenes*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- DÍAZ, P., i LUCERAS, D. (1996): «La creación de empleo y la mejora de la competencia». *El País*, 7 de maig, pàg. 56.
- ENGUITA, M. (1990): *Educación, formación y empleo en el umbral de los noventa*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia/CIDE.
- ETXEZARRETA, M. (1997): «El debate sobre el Estado en la era de la globalización». A: OFFE, C., et al. [coord.], *¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Donostia: Tercera Prensa.
- FERNÁNDEZ CORDÓN, J. A. (1997): «Actividad y emancipación de los jóvenes: un estudio comparativo». A: VERGÉS, R. [ed.], *La edad de emancipación de los jóvenes*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- FERNÁNDEZ, R. (1997): «La necesidad de afrontar el previsible colapso del modelo». A: OFFE, C., et al. [coord.], *¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Donostia: Tercera Prensa.
- FIGUERA, P. (1996): *La inserción socio-profesional del universitario/a*. [Tesi doctoral]. Barcelona: Facultat de Ciències de l'Educació (Universitat de Barcelona).
- FREEMAN, C., et al. (1996): *Cambio tecnológico y empleo. Una estrategia de empleo para el siglo XXI*. Madrid: Fundación Universidad-Empresa.
- FRÖBEL, F., et al. (1980): *La nueva división internacional del trabajo: paro estructural en los países industrializados e industrialización de los países en desarrollo*. Madrid: Siglo XXI.
- FUNDACIÓ LA CAIXA (1994): *Estudio sobre familia y emancipación*. Barcelona: Fundació La Caixa.
- GADAMER, H. G. (1975): *Verdad y método*. Volum 1. Salamanca: Ed. Sígueme. 1995.
- GARCIA, L., i HUMPHREYS, P. (1995): *Major organizational change and its impact in culture*. Department of Social Psychology. Londres: London School of Economics and Political Science.

- MARTÍN ARTILES, A. (1997): «Del trabajo informal al empleo estable». *Revista de Treball Social*, núm. 147, pàg. 6-23.
- MARTÍN CRIADO, E. (1997): «Los empleos y los paros de los jóvenes». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm. 11, pàg. 173-201, Madrid: UCM.
- MÉDA, D. (1998): *El trabajo: un valor en peligro de extinción*. Barcelona: Gedisa Editorial.
- MIGUÉLEZ, F. (1998): «Divisió social del treball. Evolució de l'estructura social a Catalunya». A: GINER, S. [dir.], *La societat catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- MINGIONE, E. (1994): *Las sociedades fragmentadas: una sociología de la vida económica más allá del paradigma del mercado*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- MIRET, P. (1997): «Pasado y presente de las pautas de emancipación juvenil en España». A Vergés, R. [ed.], *La edad de emancipación de los jóvenes*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- MIRÓ, I., i ORTIZ DE VILLACIAN, D. (1999): *Treball, valors i canvi. Les ruptures en la precarietat*. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular.
- MONTOYA, A. (1999): «Estabilidad en el empleo y nuevas propuestas de fomento de la contratación indefinida». *Documentación laboral*, núm. 58, pàg. 13-27.
- MOULIAN, T. (1998): *El consumo me consume*. Santiago de Chile: LOM.
- MOW. International Research Group (1987): *The Meaning of Working*. Londres: Academic Press.
- MULA, A., ALAMINOS, A., CASTEJÓN, J., i NAVAS, L. (1999): *Estudio de la juventud en la ciudad de Alicante: vivienda y empleo*. Alacant: Ajuntament d'Alacant – Universitat d'Alacant.
- MURO, J. et al. (1991): «Estimación del empleo irregular en la economía española». A: BENTOLILA, S., et al. [dirs.], *Estudios de economía del trabajo en España*. Vol. III: *El problema del paro*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- NAVARRO, V. (1997): «¿Es la globalización económica y la tecnologización del trabajo la causa del paro? La importancia de lo político». *Sistema*, núm. 139, pàg. 5-32.
- NAVARRO, V. (1999): «¿Son las políticas socialdemócratas posibles en un país sumergido en la supuesta globalización de la economía mundial?». *Sistema*, núm. 150, pàg. 15-27.
- OBESO, C. (1997): «Desempleo y precarización del mercado de trabajo». A: FÉREZ, M., et al. [ed.], *El trabajo en el futuro*. Bilbao: Ediciones Deusto.
- OCDE/CERI - COLEMAN, J., i HUSÉN, T. (1989): *Inserción de los jóvenes en una sociedad de cambio*. Madrid: Narcea, SA.
- OFFE, C. (1992): *La sociedad del trabajo*. Madrid: Alianza Editorial.
- OFFE, C. (1997): «Precariedad y mercado de trabajo. Un análisis a medio plazo de las respuestas políticas disponibles». A: OFFE, C., et al. [coord.], *¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Donostia: Tercera Prensa.
- OIT (1999): *Informe sobre el empleo en el mundo 1998-1999*. Madrid: OIT.
- PAPALIA, D. E., i OLDS, S. W. (1997): *Desarrollo humano*. México: McGraw-Hill.
- PARKER, I. (1992). *Discourse Dynamics: Critical Analysis for Social and Individual Psychology*. Londres: Routledge.
- PÉREZ SERRANO (1994): *Investigación cualitativa. Retos e interrogantes. Métodos*. Madrid: La Muralla.
- PET (1997): «El salario mínimo». *Página Económica de los Trabajadores*, núm. 162.

- TORREGROSA, J. R. (1996): «Tradiciones y preferencias metodológicas en las psicologías discursivas: introducción». A: GORDO i LINAZA [ed.], *Psicología, discurso y poder*. Madrid: Visor.
- TORRES, J. (1999): «Sobre las causas del paro y la degeneración del trabajo». *Sistema*, núm. 151, pàg. 37-70.
- TORTOSA, J. M. (1999): «Aspectos sociales de la globalización». *Revista de Ciencias Sociales Convergencia*, núm. 18, pàg. 11-29.
- TREU, T. (1993): «La flexibilidad laboral en Europa». *Revista Internacional del Trabajo*, vol. 112, núm. 2, pàg. 217-234.
- VÁZQUEZ, A. (1999): «La economía española en el marco de la economía europea y mundial». A: MIGUÉLEZ, F., i PRIETO, C. [coord.], *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- VERGÉS, R. (1997): «El retraso en la edad de emancipación». A: VERGÉS, R. [ed.], *La edad de emancipación de los jóvenes*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- WATSON, T. (1995): *Trabajo y sociedad: manual introductorio a la sociología del trabajo industrial y de la empresa*. Barcelona: Hacer.
- WEISS, L. (1998): «Globalizzazione». *Rassegna Italiana di Sociologia*, núm. 2, pàg. 273-285.
- ZUBERO, I. (1998): *El trabajo en la sociedad: manual para una sociología del trabajo*. Bilbao: Universidad del País Vasco-Servicio Editorial.